

Konsonanttiyhtymä *tsk* suomen murteissa

VESA KOIVISTO

1 Johdanto

Suomen eräissä itämurteissa on tavattu kolmen konsonantin yhtymää *tsk* kahdessa eri sanaryhmässä: venäläisissä lainasanoissa (esim. *petsku* 'uuni', *pitska* 'tulitikku') ja ekspressiivisissä sanoissa (esim. *jytsky* 'jysäys', *mötsky* 'kimpale, möykky', *latskahtaa* 'läjähtää, lässähtää', *rutskata* 'rusauttaa'). Tämä konsonanttiyhtymä on muualla suomen murteissa tuntematon. Käsittelen tässä artikkelissa *tsk*-yhtymän esiintymistä ja taustaa etenkin kielikontaktien ja *tsk*-sanaston koostumuksen kannalta. Suomen *tsk*:n vastineena karjalan kielessä on konsonanttiyhtymä *čk*, jonka sisältävä sanasto toimii artikkelissa vertailukohtana suomen aineistolle.

Tutkimuksen tavoitteena on ensinnäkin osoittaa suomen *tsk*-konsonanttiyhtymän kontaktiähtöisyys. Tähän kuuluu *tsk*:n murrelevikin kartoittaminen sekä sen selvittäminen, mistä ja miten *tsk*-yhtymä ja sen sisältävää sanastoa on tullut suomeen. Toisena, edellistä tavoitetta tukevana tutkimustehtävänä on suomen *tsk*- ja karjalan sitä vastaavan *čk*-sanaston fonologisen ja morfologisen rakenteen analysointi; substantiivien yhteydessä tarkastelen myös laina- ja ekspressiivisanojen suhdetta. Tarkastelen myös *tsk*- ~ *čk*-sanaston yleistä merkityskuvaa, jota etenkin tietyissä suomen murteissa leimaa runsas polysemia ja merkitysten edelleenkehitys.

Artikkeli sijoittuu kontaktilingvistiikan ja murremaantieteen kenttään. Käsitteltävän sanaston venäläisvaikutus on perua itämerensuomalais-slaavilaisista kontakteista, jotka ovat kestäneet varsin pitkään: ne ovat alkaneet jo noin 700-luvulla jaa. ja jatkuneet koko toisen vuosituhannen ajan (näistä kontakteista ja lainoista ks. esim. Plöger 1973; Häkkinen 1990: 253–257; Saarikivi 2009).

Käsittelyssä tukeudutaan sanojen alkuperää ja ajoitusta koskeviin sanaston-tutkimuksen menetelmiin ja tuloksiin sekä ekspressiivisanojen fennistiseen tutkimukseen. Tutkimusaiheen kielihistoriallinen tarkastelu perustuu ajantasaiseen käsitykseen itämerensuomalaisten kielimuotojen ja murteiden kehityshistoriasta sekä niitä koskevaan murremaantieteelliseen päättelyyn. Sanaston rakenteellinen käsittely noudattelee fennistiikan totunnaista fonologista ja morfologista sekä johto-opillista teoriakehystä.

Kuvailen käyttämäni aineslähteet ja niistä kokoamani aineiston luvussa 2. Luku 3 esittelee konsonanttiyhtymää *tsk* ja sen karjalankielistä vastinetta *čk* nykykielen sekä kielihistorian ja murremaantieteen kannalta. Luku 4 käsittelee äännteistöön *tsk* ~ *čk* kytkeytyviä muita äännevaihteluita suomen ja karjalan ekspressiivisanastossa, ja luku 5 kuvaa *tsk* ~ *čk*-sanastoa lekseemien rakenteen ja merkityksen kannalta, pääsanaluokittain eritellen. Päätäntäluku 6 kokoaa yhteen tutkimuksen päätulokset.¹

2 Aineisto

Tutkimusaineistoni on peräisin suomen ja karjalan murteiden keskeisimmistä sanastolähteistä: Suomen murteiden sana-arkistosta (SMSA eli ns. murrearkisto) ja sanakirjasta (SMS; aakkosväli *a–mnää*) sekä Karjalan kielen sanakirjasta (KKS). Koska SMS on keskeneräinen, suomen varsinainen aineisto on tasakoosteisuuden nimissä kerätty SMSA:n tiedoista. SMS:n verkko- ja kirjaversioita on kuitenkin tarvittaessa käytetty aineksen tai kuvan täydentämiseksi. Myös KKS on käytettävissä sähköisenä verkkosanakirjana. Tutkimusaineisto edustaa suurelta osin yli sata vuotta vanhaa kielenainesta. Aineistooni ei kuulu paikannimistöä.

Olen kerännyt ja listannut SMSA:n niin sanottujen stipendiaattikokoelmien aineistosta kaikki sellaiset lekseemit, jotka sisältävät konsonanttiyhtymän *tsk*. Sanat ovat olleet löydettävissä stipendiaattikokoelmien sana-aineksen käänteisaakkosisesta (eli sanan lopun mukaan aakkostetusta) ATK-tulosteesta etsimällä sanoja mahdollisten eri sanarakenne- ja johdostyyppien perusteella. Käänteisaakkosinen tuloste on säilytteillä murrearkistossa Kotimaisten kielten keskuksessa. Siitä ilmenee lisäksi kunkin lekseemin esiintyminen murrealueen eli murteiden keruupiirin tarkkuudella, mutta ei kuitenkaan pitäjän tarkkuudella. Perustan sanojen ja sanatyyppien levikkikuvaukset näihin tietoihin.

Murrearkiston stipendiaattikokoelmat, jotka ovat kielitieteellisesti koulutettujen kerääjien kokoamia, muodostavat huomattavan osan SMSA:n koko sana-aineksesta. Ne käsittävät tietoja yhteensä noin 343 500 lekseemistä, kun lekseemien kokonaismäärä murrearkiston kokoelmissa on ainakin 430 000 (ks. Jussila 1993: 4–5). Ainespohjaa voidaan siten pitää tälle tutkimukselleni riittävänä. Keräämässäni suomen murteiden aineistossa on *tsk*-lekseemejä yhteensä 235: verbejä 132, substantiiveja 93, adjektiiveja 7 ja adverbeja 3. Aineistossa ei ole yhdyssanoja.²

Aineistossa on yksittäisestä *tsk*-ekspressiivisanasta usein vain kertaesiintymä tai muutamia käyttöyhteyksiä, mikä paljastaa luultavasti vain osan sanan käyttöpotentiaalista. Lisäksi ekspressiivisanojen merkitysvariaatio on suurta ja merkitysisältö usein tilannesidonnainen. Venäläislainoilla (jotka ovat substantiiveja) puolestaan on tyypillisesti esinetarkeite tai muutoin vakiintunut, selvärajainen merkitys, ja niillä on käyttöyhteyksissään yleensä vähemmän merkitysvariaatiota kuin ekspressiivi-

1. Artikkelini on valmistunut Suomen Akatemian rahoittamassa Itä-Suomen yliopiston tutkimushankkeessa ”Muutto ja kielellinen eriytyminen: karjala Tverissä ja Suomessa” (SA 314848). Kiitän Virittäjän kahta nimetöntä arvioijaa sekä Milla Uusitupaa hyödyllisistä kommentteista ja muokkausehdotuksista.

2. Aineiston ulkopuolelle jäävät myös sellaiset yhdyssanat, joissa yhtymän *tsk* sisään sijoittuu yhdysosan raja (esim. *patskaakku*, *ritskoukku*).

sanoilla. Lainasanoista on lekseemikohtaista esimerkkiainesta tavallisesti enemmän kuin ekspressiivisanoista.

Karjalan kielen aineistoni toimii lähinnä vertailuaineistona, vaikka onkin suomen aineistoa suurempi. Aineslähteenä on *Karjalan kielen sanakirja* (KKS), ja aineiston koamisessa on KKS:n verkkoversion rinnalla ollut käytettävissä sen hakusanojen sähköinen käänteisluettelo. Karjalan *čk*-sanoja on aineistossani yhteensä 886 lekseemiä: verbejä 574, substantiiveja 250, adjektiiveja 50 ja adverbeja 12 (luvuissa ei ole mukana yhdyssanoja). KKS:n lisäksi olen hyödyntänyt karjalan aineistona Raja-Karjalan korpusta (Kotimaisten kielten keskus, Palander, Koivisto & Riionheimo 2018).

Karjalan kielen affrikaatan merkinnässä on kahtalaisuutta. Merkintätapa *č* (geminaattana *čč*) on niin karjalan nykyisten kirjakielten kuin FU-transkriptionkin mukainen. Sen sijaan KKS:ssa – samoin kuin valtaosassa karjalan tekstilähteitä – *č*-affrikaattaa merkitään *tš*:llä (geminaattana *ttš*): esimerkiksi karjalan sanat *kačku* tai *kičkuttoa* ovat siten sanakirjan hakusanoina asussa *katsku* ja *kitskuttoa*. Noudatan artikkelin tekstissä *tš*-merkintää KKS:n hakusanoissa ja esimerkeissä, mutta muutoin *č*-merkintää.

3 Konsonanttiyhtymä *tsk* ~ *čk* suomessa ja karjalassa

Tässä luvussa käsittelen konsonanttiyhtymää *tsk* ja sen karjalankielistä vastinetta *čk* nykykielen sekä kielihistorian ja murremaantieteen kannalta. Alaluku 3.1 luo yleiskuvan näiden yhtymien esiintymisestä. Alaluku 3.2 käsittelee suomen *tsk*-yhtymän alueellisuutta ja historiallista taustaa ja luo perustaa artikkelin kielihistoriallisille päätelmille. Alaluvussa 3.3 suhteutan *tsk*-sanoissa esiintyvän *ts*-aineksen konsonanttiyhtymän *ts* ja affrikaatan *č* yleiseen edustukseen ja historialliseen taustaan suomessa sekä karjalassa.

3.1 Yleistä

Konsonanttiyhtymä *tsk* kuuluu suomen kielessä harvinaisiin kolmen eri konsonantin (CCC) yhtymiin (ks. ISK § 32 asetelma 12; Karlsson 1983: 112; Suomi, Toivanen & Ylitalo 2006: 196). Se esiintyy yleiskielessä lähinnä epämuodollisen kielenkäytön sanastossa, esimerkiksi *jätski* 'jäätelö', *matsku* 'materiaali', *bantsku* 'banaan', *motskari* 'moottori-pyörä' ja *jutskata* 'jutella'.³ Yhtymän *tsk* sisältävät sanat edustavat paljolti slangille ominaisia sanarakennetyyppejä ja sananmuodostuskeinoja (ks. ISK § 215, 219–220; Paunonen & Paunonen 2000: 25–28). Toinen *tsk*:n yleiskielinen käyttöalue on ekspressiivinen⁴ sanasto, jota havainnollistavat esimerkiksi seuraavien Internet-löydösten verbit: – – ja *kuvaruutuun plätskähti teksti* – –; *Kyllä se kuminauha siitä vielä ritskahtaa* (1.6.2021).

3. Kielitoimiston sanakirjassa (KS), joka edustaa suomen nykyhetkistä yleiskieltä, on kymmenen konsonanttiyhtymän *tsk* sisältävää hakusanaa: *jutskata*, *jutsku*, *jätski*, *matsku*, *motskari*, *tatska* ja *vetskari* (joilla on sana-artikkeleissa epiteettinä "slg.", "ark." tai "halv.") sekä sukunimeen *Trotski* perustuvat *trotskilainen*, *trotskilaisuus* ja *trotskismi*.

4. Termi *ekspressiivinen* toimii tässä artikkelissa yhteisnimityksenä *onomatopieettisille* ja *deskriptiivisille* tapauksille (samoin Jarva 2003; Kulonen 2010; Koivisto 2013; vrt. Onikki-Rantajääskö 2001: 153–154; Kim 2019: 21–22). *Isossa suomen kieliopissa* (ISK) on vastaavassa yhteiskäytössä sana *deskriptiivinen*.

Murteiden *tsk*-sanoissa on sekä lainasubstantiiveja että ekspressiivisiä substantiiveja (ks. alalukua 5.3), jotka osin poikkeavat rakenteeltaan yleiskielen *tsk*-substantiiveista. Lisäksi *tsk*-sanastoon kuuluu erilaisia ekspressiivisiä verbejä, jotka edustavat samoja rakennetyyppejä (johdostyyppettä) niin murteissa kuin yleiskielessäkin (ks. alalukua 5.4).

Suomen yleiskielen ja useimpien murteiden fonotaksille on ominaista kolmen konsonantin yhtymien harvalukuisuus sekä pyrkimys helppoääntöisiin yhtymiin. Tyypillisimmin CCC-yhtymät koostuvatkin vain kahdesta eri foneemista, joista ensimmäinen, lyhyt konsonantti on soinnillinen (resonantti), ja sitä seuraa pitkä konsonantti (CC), joka on soinniton (obstruentti) ja jonka sisään sijoittuu tavunraja (esim. *lk.k*, *rt.t*, *ns.s*). Harvinaisemmissa kolmen eri konsonantin yhtymissä (esim. *rs.m*, *ls.t*, *mp.s*, *rt.s*, *nk.s*) on niissäkin ensimmäinen konsonantti yleensä soinnillinen ja sitä seuraa soinniton *s*, *k*, *t* tai *p*. (Ks. Hakulinen 1979: 23; Karlsson 1983: 108–116.) Sen sijaan *tsk*-yhtymässä kaikki kolme konsonanttia ovat soinnittomia. Kolmen eri konsonantin yhtymät ovat myös tekstiaineistossa huomattavan harvinaisia (ks. Häkkinen 1983: 43 taulukko 2).

Karjalan kielessä suomen *tsk*-sanojen vastineet sisältävät *ts*-aineksen sijaan sille foneettisesti läheisen affrikaatan *č* (ks. Ojansuu 1918: 52–53), esimerkiksi suom. *katsku* ~ karj. *kačku* ('katku'), suom. *kitskuttaa* ~ karj. *kičkuttoa* (kuvaava vaivalloista tekemistä). Fonotaksin kannalta on huomattava, että karjalan *čk* on kahden konsonantin, affrikaatan *č* ja klusiilin *k*, yhtymä, kun taas suomessa vastaava yhtymä *tsk* koostuu kolmesta konsonantista. Tavunraja on molemmissa samassa kohtaa (*ts.k* ~ *č.k*). Konsonanttiyhtymä *čk* esiintyy myös itäisemmissä itämerensuomalaisissa kielissä⁵ vepsässä ja lyydissä.

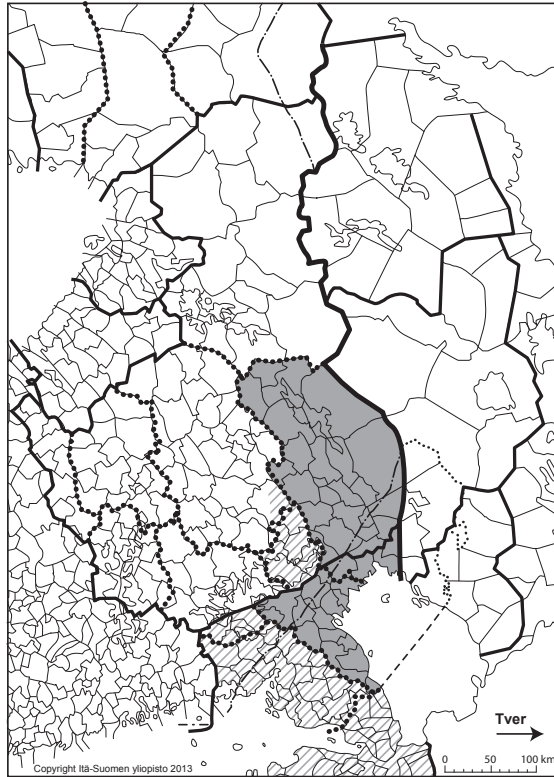
3.2 Suomen murteiden konsonanttiyhtymä *tsk* ja sen tausta

Konsonanttiyhtymän *tsk* keskeisiä esiintymäalueita suomen murteissa ovat Pohjois-Karjalan murre eli itäiset savolaismurteet (ks. Turunen 1959: 117–118) sekä kaakkoismurteiden Laatokan-puoleinen osa: Itä-Kannaksen murteet mukaan lukien Luoteis-Laatokan murteet (ks. Leskinen 1963: 202–203) sekä Sortavalan seudun välimurteet (ks. karttaa 1). Näissä murteistoissa *tsk*-sanasto on aineistoni perusteella kaikkein runsainta. Kyseessä ovat Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa 1323 valtakunnanrajan itäpuolelle Novgorodin hallintaan jääneet alueet, jotka ovat alkuaan olleet karjalankielisiä ja uskonnoltaan ortodoksisia. Lisäksi *tsk*-yhtymän esiintymäalueeseen kuuluvat kaakkoismurteiden muutkin osat eli Länsi-Kannaksen ja Inkerin murteet sekä savolaismurteista etenkin Savonlinnan seudun murteet Etelä-Savon itäosissa ja pohjois-savolaiset murteet aivan itäiseltä reunaltaan.⁶ Näistä murteistoista ei aineistossani kuitenkaan ole esiintymätietoja yhtä paljon kuin *tsk*-yhtymän ydinalueilta Pohjois-Karjalasta ja Itä-Kannakselta. Lisäksi *tsk* on esiintynyt Suomen karjalankielisellä

5. Käytän tässä artikkelissa synonyymisesti nimityksiä *itämerensuomalaiset (ims.) kielet* ja *itämerensuomi*.

6. Konsonanttiyhtymä *tsk* ei esiinny kaikkialla savolaismurteissa, vaikka Turunen (1959: 117) niin antaa ymmärtää. Hänellä on (mp.) esimerkkejä Heinävedeltä Pohjois-Karjalan välittömästä naapurustosta, mutta ei muualta Savosta. Nämä *tsk*:n harvat pohjoissavolaiset esiintymät ovat todennäköisesti *tsk*-sanaston tiheämpää itäisen naapurimurteen puolelta Pohjois-Karjalasta. Lisäksi *tsk*:sta on tietoja Kaiuun etelälaidalta Pohjois-Karjalan rajan lähituntumasta (Räisänen 1998: 107; SMSA).

alueella Raja-Karjalassa puhutuissa suomen ja karjalan murteissa. Muualla suomen itämurteissa sen paremmin kuin länsimurteissakaan *tsk*-yhtymää ei ole tavattu.⁷

Kartta 1.

tsk-sanojen esiintymäalue suomen murteissa. Ydinalue on merkitty yhtenäisellä harmaalla värillä, muut esiintymäalueet harmaalla vinoviivoituksella.

Leskisen (1998: 373) mukaan suomen kaikista itämurteista tavataan ylivoimaisesti eniten konsonanttiyhtymän *ts* sisältäviä deskriptiivisanoja itäisissä savolaismurteissa. Hänen esittämistään esimerkkisanoista valtaosa on *tsk*:llisiä, esim. *jytskytteek* 'jytisyttää', *kat'sku* ~ *kitsku* 'katku, käry, häkä', *kitskutella* 'kitkutella', *pat'sku* 'paukahdus', *put'sku* 'tärähdys'.⁸ Leskinen jatkaa: "Kun suurimmalla osalla Pohjois-Karjalassa käytetyistä *ts* ~ *t's* -sanoista on tarkka vastine Itä-Karjalan kielimuodoissa, voitaneen tätäkin piirrettä pitää vanhana karjalaisuutena." (Mp.) Tämä maininta viittaa *ts(k)*-sanaston itäiseen alkuperään: karjalaisuudella tarkoitetaan yhteistä äänteellistä ja sanastollista perimää karjalan kielen kanssa.

7. Joistain sanoista tosin on yksittäisiä esiintymätietoja myös länsimurteista, mutta nämä ovat harvinaisia poikkeuksia.

8. Ekspressiivisanastossa *ts*-aines voi olla myös palataalistunut eli liudentunut: *t's* ~ *t's'* (ks. alalukua 3.3).

Itämurteiden konsonanttiyhtymä *tsk* ei siis vaikuta suomen kielessä alkuperäiseltä, vaan sen voi murrelevikkinsä perusteella päätellä tulleen suomeen idän suunnasta. *tsk*-yhtymän esiintyminen juuri tietyissä itäisimmissä murteissamme selittyy yhteydellä karjalan kielen varhaisempaan levinneisyyteen. Aikoinaan karjalan puhuma-alue on nimittäin Suomessa ulottunut selvästi kauemmas länteen kuin 1900-luvulla (Tunkelo 1939: 13; Turunen 1982: 85; 1988: 110). Kartta 2 kuvaa 1600-luvun tilannetta ja näyttää, että karjalan kielen puhumavyöhykettä silloisen Ruotsin (ja sittemmin toista maailmansotaa edeltäneen Suomen) alueella ovat olleet Raja-Karjalan lisäksi nykyinen Pohjois-Karjalan maakunta sekä Laatokan länsi- ja luoteisrannat ja Karjalankannaksen Laatokan-puoleiset osat eli Itä-Kannas (ks. myös Kuujo 1963: 79; Leskinen 1963: 13, 19–20). Nämä ovat myös *tsk*-yhtymän levinneisyyden valta-alueita.

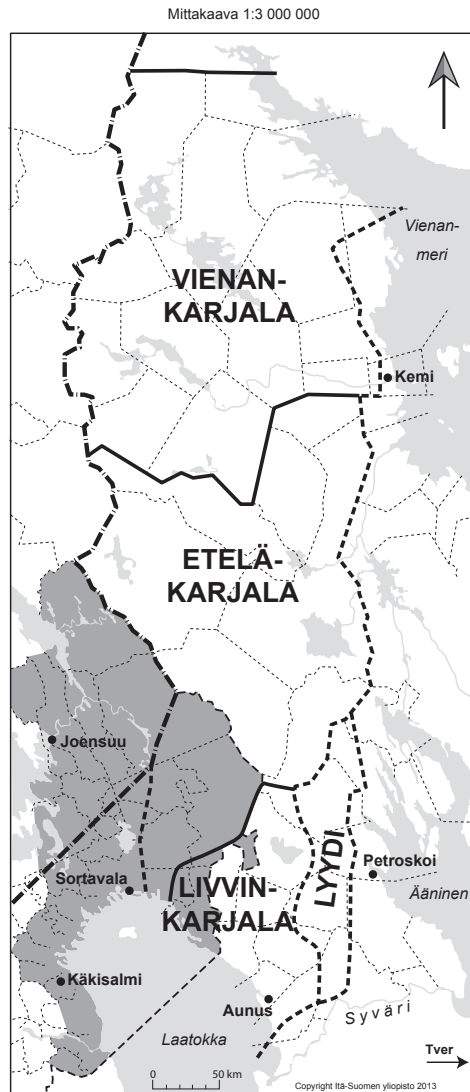
Itä-Kannaksen ja Luoteis-Laatokan suomalaismurteiden alueellisena edeltäjäkielimuotona on ollut niin sanottu käkisalmenkarjala (ks. Leskinen 1964: 97–98; Salminen 1998: 402; Kallio 2019: 9–10), joka oli 1000-luvun alkupuolella jo eriytynyt Länsi-Kannaksella puhutusta, vähitellen suomen kielen murteeksi kehittyneestä suomenlahden- tai viipurinkarjalasta. Käkisalmenkarjala levisi sittemmin kohti pohjoista, ja siitä kehittyi nykyinen karjalan kieli.⁹ (Käkisalmenkarjalan murrepiirteistä ks. Leskinen 1964: 98–102.)

Karttaan 2 merkitty karjalan kielen historiallinen puhuma-alue Suomessa ja etenkin sen länsiraja ovat viitteellisiä, ja niiden paikantaminen perustuu edellä tässä luvussa mainittuihin lähteisiin. Nämä karjalankieliset alueet, jotka olivat 1300-luvulta lähtien Novgorodin ja myöhemmin Venäjän hallinnassa, siirtyivät Ruotsille osana Käkisalmen lääniä vuoden 1617 Stolbovan rauhan myötä, minkä jälkeen ne alkoivat kielellisesti suomalaistua ortodoksikarjalaisten runsaan poismuuton ja sitä seuranneen läntisen uudisasutuksen vaikutuksesta (Uusitupa, Koivisto & Palander 2017: 84). Sittemmin suomenkielistyneiden alueiden, kuten Pohjois-Karjalan ja Laatokan luoteisrannikon, varhemmasta karjalankielisyydestä kertovat osaltaan 1600-luvun asiakirjatiedot seudulta pois muuttaneista ortodoksikarjalaisista (Saloheimo 1973, 2010; ks. myös Leskinen 1963: 19–21) samoin kuin eräät kielelliset piirteet niiden murteissa. Pohjois-Karjala savolaistui 1600-luvulta lähtien, ja myös Karjalan kannaksen itäosat ovat saaneet 1600-luvulla väestönsä pääasiassa lännestä: Savosta ja Viipurin Karjalasta (Leskinen 1963: 195 alav. 2; 1998: 357–359; Kallio 2019: 9).

Pohjois-Karjalan murteessa vanhan karjalaisen kielikerroksen jäljet näkyvät muun muassa siinä, että murteessa on jäljellä alueen aiempaan ”karjalaisempaan” murteeseen kuulunutta vanhaa, usein venäläisperäistä sanastoa, jonka suhteen se eroaa kaikista muista savolaismurteista (Leskinen 1980: 254–255; Turunen 1982: 87; 1988: 115). Myös muilla kielen tasoilla Pohjois-Karjalan murteessa on jälkiä karjalan tai vanhemmasta muinaiskarjalan kielestä. (Pohjois-Karjalan murteen alkuperäisistä karjalaisista äänne- ja muotopiirteistä ks. Mielikäinen 2008: 86–87; Pohjois-Karjalan murteen erityispiirteistä ks. myös Leskinen 1987, 1998: 371–375.)¹⁰

9. Käytän tässä artikkelissa kielenimitystä *karjala* paikoin yleistävästi myös sen jo 1000-luvun alkupuolelle ajoittuvista historiallisista edeltäjistä laatokankarjalasta tai käkisalmenkarjalasta.

10. Muinaiskarjalan kielellisestä vaikutuksesta Etelä-Savossa ks. Mielikäinen 2008: 85–86, Savon-

Kartta 2.
Karjalan kielen puhuma-alue Ruotsin puolella 1600-luvulla.

Suomen murteiden *tsk*:ta karjalan kielessä vastaava konsonanttiyhtymä *čk* esiintyy myös venäjässä, muun muassa juuri suomen *tsk*:n ja karjalan *čk*:n sisältävien lainasubstantiivien originaaleissa, esimerkiksi suom. *rutska* ~ karj. *ručka* (< ven. *ručka* 'kädensija'), suom. *pitska* ~ karj. *spička* (< ven. *spička* 'tulitikku'), suom. *ruumotska* ~ karj. *ruumočka* (< ven. *rjumočka* 'juomalasi, pikari'). Karjalan venäläislainoissa konsonanttiyhtymä *čk* palautuu siis venäjän samanasuiseen yhtymään *čk* (*чк*), ja niitä vastaavissa suomen *tsk*-sanoissa affrikaatta *č* on korvautunut *ts*-yhtymällä.

linnan seudulla ks. Palander 1996: 355–359.

Kun affrikaatta-alkuisen *čk*-yhtymän levikki ulottuu karjalan kielen koko puhuma-alueelle ja suomessa sen *tsk*-asuisen äännevastineen levikki kattaa suomen itäisimpien murteiden karjalaispohjaisen osan,¹¹ voidaan yhtymä *čk* (ja sen jatkaja *tsk*) ulottaa juuriltaan muinaiskarjalaiseen kielimuotoon, joka on suomen itämurteiden ja karjalan yhteinen edeltäjäkieli (muinaiskarjalasta ks. esim. Laanest 1980; Kallio 2019: 8–11).¹² Tässä artikkelissa käsitelty sanasto ei enimmäkseen kuitenkaan ole näin vanhaa. Venäläisperäinen *tsk*- ~ *čk*-lainsanasto on pääosin muinaiskarjalaista aikaa nuorempaa, ja myös ekspressiivisanastossa on runsaasti suomen ja karjalan vertailun perusteella nuoreksi katsottavaa sanastoa, jota johdostyyppien produktiivisuus voi tuottaa jatkuvasti lisää. Toisaalta suomella ja karjalalla on paljon myös yhteisiä *tsk*- ~ *čk*-lekseemejä.

Muinaiskarjalaa oletetaan puhutun Laatokan länsi- ja luoteisrannoilla ensimmäisen ja toisen vuosituhannen vaihteen molemmin puolin, ja sillä on sijainnistaan johtuen ollut kontakteja venäjän kieleen ja jo tämän esimuotoon muinaisvenäjään. Näistä kosketuksista ovat todisteena monet venäläislainat niin suomen yleiskielessä kuin murteissakin, joista yleisimpinä kaakkoismurteissa (ks. Plöger 1973, 1977; Ruoppila 1986).

Kielikontaktissa on voinut syntyä myös äänteellistä interferenssiä eli fonologista lainavaikutusta venäjän ja muinaiskarjalaisen kielimuodon kesken (T. Itkonen 1987: 201). Yleensä kontaktitilanteessa kieli mukauttaa toisesta kielestä kopioimaansa ainesta omaan äänne- ja muotojärjestelmäänsä, mutta mukautus ei ole välttämättä täydellistä: kopioiva kieli voi kontaktissa omaksua myös itselleen aiemmin tuntemattomia piirteitä, esimerkiksi foneemistoon uusia foneemeja tai fonotaksiin uusia mahdollisia foneemiyhdistelmiä ja tavutyyppejä (ks. E. Itkonen 1966: 132; Andersson, Sayeed & Vaux 2017). Tällöin kielikontaktin on kuitenkin oltava riittävän intensiivinen. Konsonanttiyhtymä *tsk* on juuri tällä tavoin saatu fonotaktinen uudennos tietyissä suomen murteissa, kun alkuaan karjalaisen murteen edelleen suomalaistuessaa on tapahtunut mukautus affrikaatista kahden konsonantin *ts*-yhtymäksi. Karjalan kielessä konsonanttiyhtymä puolestaan on jatkanut olemassaoloaan affrikaatallisena *čk*:na säilyen venäjän fonologian tukemana.

Karjalan ja suomen kielet ovat 1000-luvun mittaan eriydyttyään kohdanneet toisensa vielä uudelleen kielirajalla puhutuissa rajakarjalaismurteissa, jotka ovat luonteeltaan karjalan ja suomen sekamurteita (ks. Uusitupa ym. 2017; Raja-Karjalan kaksikielisyydestä ks. Uusitupa & Koivisto 2020: 159–162). Olen kartoittanut konsonanttiyhtymien *čk* ja *tsk* variaation rajakarjalaismurteita edustavassa Raja-Karjalan korpuksesta, joka käsittää noin 120 tuntia litteroitua murretekstiä. Korpuksesta löytyi affrikaatallisesta *čk*-yhtymästä 80 esiintymää (esim. *ličku*, *riäčkyy*), mutta sitä vastaavasta suomenmukaisesta *tsk*-asusta vain 10 esiintymää (esim. *litsku*). Lisäksi yhdessä esiintymässä yhtymiä edustaa *sk* (*riäskehen*). Tarkastellussa Raja-Karjalan *čk*- ~ *tsk*-aineuksessa ovat mukana niin ekspressiivisanat kuin venäläislainatkin. *čk*- ~ *tsk*-konsonanttiyhtymän edustus on näissä sekamurteissa siis selvästi karjalais-

11. Lisäksi aineistostani ilmenee, että *tsk*-sanat ovat voineet edustua satunnaisesti ja paikallisesti eri puolilla suomen murteiden *tsk*-aluetta myös suuaffrikaatallisena, siis karjalan (ja venäjän) mukaisena *čk*:na, esim. *rutška* (Lemi), *pit'čška* (Sortavala), *natškutaa* (Kitee) (SMSA s.v. *rutška*, *pitska*, *natskutaa*).

12. Kallion (2019: 11) mukaan nyky-suomen muinaiskarjalaisuudet ovat usein samalla kantasuomalaisuuksia. Esimerkinä hän mainitsee kantasuomen ja muinaiskarjalan affrikaatan *cc, jota vastaa suomen *ts* (ks. alalukua 3.3).

voittoinen, vaikka muutoin rajakarjalaismurteet ovat olleet piirteiltään varsin suoma-laistuneita (Koivisto 2018: 69). Kaikkiaankin affrikaatta *č* on rajakarjalaismurteissa jossain määrin korvautunut suomalaisemmalla äänne-edustuksella: venäläis-lainojen fonologiaa Raja-Karjalan korpuksesta tutkineen Tavin (2018) mukaan venäjän *č*-affrikaattaa voi rajakarjalaismurteissa edustaa (eri sana-asemissa) konsonantti-yhtymä *ts* tai sibilantti *s* ~ *š*, esimerkiksi *putsit* 'tynnyrit' (< ven. *bočka* 'tynnyri'), *sassouna* 'tasouna' (< ven. *časovn'a*), joskin ylivoimaisesti tavallisempaa tämän aineiston venäläislainoissa on *č*-affrikaatan säilyminen (ks. Tavi 2018: 343–345).¹³

3.3 Konsonanttiyhtymä *ts* ja affrikaatta *č*

Yhtymän *ts* tausta kytkeytyy itämerensuomen affrikaattojen historiaan, joka ulottuu aina suomalais-ugrilaiseen kantakieleen asti. Jo varhaiskantasuomen¹⁴ rekonstruktio-tasolla, siis itämerensuomen ja saamen oletetussa yhteisessä kantakielessä, on ollut affrikaatta **č*, joka on sittemmin myöhäiskantasuomessa muuttunut vokaalien välissä **t:ksi*, sekä geminaatta-affrikaatta **čč*, joka puolestaan on kehittynyt edelleen **tš:ksi* tai **š:ksi*. Lisäksi varhaiskantasuomessa on ollut palataalistunut suhuton affrikaatta **č* (to-sin marginaalisena; Sammallahti 1988: 490–491), josta tuli myöhäiskantasuomessa *s* tai *ts* ja joka esiintyi myös geminaattana, josta puolestaan kehittyi myöhäiskantasuomen palataalistumaton affrikaatta **cc* (= **tts*). (Ks. T. Itkonen 1981: 17–20; Kallio 2007: 233; Lehtinen 2007: 82–83, 95–96.)

Viimeksi mainittu affrikaatta tuli myöhemmin astevaihtelun alaiseksi (**tts* : **tšs*; Toivonen 1932; T. Itkonen 1981: 20), ja tätä kautta lyhyt affrikaatta **c* (= **ts*) on saatu uutena tulokkaana itäisten ims. kielten ja eteläviron foneemiparadigmaan (T. Itkonen 1981: 21). Suomen kirjakielen *ts*-konsonanttiyhtymä on tämän **c*-affrikaatan jatkaja (ns. ”yhteissuomalainen *ts*”; ks. Setälä 1899: 172–195; Rapola 1966: 182–195). Karjalassa **c*:n seuraajana on affrikaatta *č* (= *tš*) (ks. Posti 1951: 416), joka osallistuu astevaihteluun (esim. *meččä* : *mečän*). Palomäen (1998: 320) mukaan ”*ts*, *t't's* ja *ttš* ovat voineet kehittyä suoraan myöhäiskantasuomalaisesta affrikaatasta”. Jo varhaiskantasuomessa affrikaatta *č* on voinut sijaita paitsi soinnillisten äänneiden välissä myös soinnittoman *k*:n edellä (**čk*), jota yhtymää vastaa nykyisissä ims. kielissä joko *čk*, *tsk* tai *tk*.¹⁵

13. Tavilla on rajakarjalaismurteista myös yksi esimerkki *čk*-yhtymän sisältävän sanan muokkautumisesta edelleen siten, että venäjän suffiksiksi hahmottuva *-čka* on korvautunut äänneellisesti läheisellä, karjalalle ja suomelle yhteisellä johtimella *-kka*: *pualikka* < ven. *paločka* 'keppi' (2018: 343–344). Samankaltaisen ”johtopäätevaihtelun” lainasanan kopioinnissa suomen itämurteisiin, venäjän *-tsa*:sta (*-hta*:n kautta) *-kka*:han, esittää Rytönen (1940b: 64–65): ven. *letenitsa* > **letnitsa* > *letnikka* ('isokokoisesta olenosta, esineestä tms.:'; 'pullapitko'; 'jääkellari'); vrt. savolaismurt. *jornihta* ~ *jornikka*, *mourihtha* ~ *mourikka*. Tällaisen päätevaihtelun mainitsee myös Turunen sanasta *sirnitsa* 'munkki'; 'nunna' (< ven. *tšernets* ~ *tšernitsa*) ~ *sirnihta* ~ *sirnikka* ('[s]iirtyminen johdostyyppistä tai äännevariantista toiseen"; 1988: 111–112). (Venäjän sanojen kirjoitusasu on tässä mainittujen lähteiden mukainen.)

14. Varhaiskantasuomiteoriasta nykytutkimuksen näkökulmasta ks. Saarikivi & Grünthal 2005: 122–124.

15. Yhtymää **čk* edustaviin vanhoihin sanoihin kuuluu mm. äänneasultaan kahtalainen substantiivi *katku* ~ *katsku* 'palaneen haju, savun haju, häkä, paha haju' (< vksm. **kačku*) (ks. Kallio 2007: 233–234). Variantti *katsku* edustaa konsonantistoltaan itäisen itämerensuomen kantaa (T. Itkonen 1983: 211), jossa on *tk*:n sijalla *tsk* tai *čk*. Tällaista asua tavataan suomen itämurteissa (*ka(a)tsku*; SMS s.v. *katsku*²), karjalassa (*katsku* ~ *koatsku*) ja vepsässä (*kačk*) sekä lisäksi etelävirossa (vaihtelusta *tk* ~ *čk*/*tsk* ks. myös lukua 4).

Karjalassa ja vepsässä affrikaattoja esiintyy pääasiassa laina- ja ekspressiivisanastossa sekä aiemman uralilaisen kantakielen affrikaatan paikalla (Kallio 2007: 242; 2019: 7; ks. myös Ojansuu 1918: 45–58; Kettunen 1922: 69–72; Tunkelo 1946: 297–337; Turunen 1946: 195–213). Kallio (2019: 7) on esittänyt karjalan ja vepsän affrikaattojen lähteeksi substraattikieltä, joka ei olisi itämerensuomalainen vaan läheinen saamelaiskielille, joissa myös tavataan affrikaattoja ekspressiivisanoissa. Karjalan ja saamen yhteys onkin luonteva. Laatokan pohjoispuolisella, sittemmin karjalaisella alueella on elänyt kantasaamelaisia ja saamelaisia pitkään, jo noin ajalta 2000 eaa. alkaen aina 1500-luvulle jaa. asti (ks. Sarhimaa 1995: 198–199; Saarikivi & Grünthal 2005: 130).

Suomen konsonanttiyhtymä *ts* palautuu kantasuomen dentaaliseen affrikaattaan **ts ~ *c*, geminaattana **tts ~ *cc* (tai palataalistuneena **(t')t'š ~ *(ć)ć*), jonka katsotaan myöhäiskantasuomessa ja sittemmin myös muinaiskarjalassa olleen soinnillisessa äänneympäristössä astevaihtelun alainen: esim. **met.tsä : *me.tsän* (ks. Rapola 1966: 182; Palomäki 1998: 1–2).¹⁶ Vaikka *ts*-konsonanttiyhtymä kuuluu suomen kirja- ja yleiskieleen, sitä ei ole tavattu tässä *ts*-asussaan kovinkaan laajalla alueella suomen murteissa, vaan sen edustus on murteissa ollut ei-ekspressiivisessä sanastossa enimmäkseen äänneellisesti toisenlainen, kuten *tt* tai *ht* (ks. Setälä 1899: 172–173; Rapola mp.; T. Itkonen 1981). Lisäksi *ts*:n alkuperäistä astevaihtelua vastaavissa vahvan ja heikon asteen edustuksissa voi olla äänneellisiä eroja. Esimerkiksi Pohjois-Karjalassa *ts*:n vastineena on *ht*, mutta heikon asteen vastineena alueittain *t* tai *h* (esim. *mehtä* 'metsä' : *metän ~ mehän* 'metsän'), kun taas Etelä-Savossa sekä savolais- ja kaakkoismurteiden raja-alueella *ts*:n edustuksena on ollut *ss* : (*s*)*s* (*messä* : *mes(s)än*). Vaihtelematonta *ts*:ää taas on tavattu etelämpänä kaakkoismurteissa Kannaksella ja Inkerissä (*metsä* : *met-sän*). (Ks. Kettunen 1940: kartta 8; T. Itkonen 1981: 13; myös Rapola 1966: 183–195.) Lisäksi vanhan säilymänä on suomen murteissa suppealla alueella Laatokan luoteisrannoilla esiintynyt astevaihtelullista (palataalistunutta) *ts*-affrikaattaa (*met't'sä* : *met'sän*) (Ruoppila 1937: 61; Leskinen 1963: 186–188; Rapola 1966: 183), joka on läheinen alkuperäisemmälle muinaiskarjalaiselle äännekannalle.

Edellä on käsitelty vanhaa *ts*-yhtymää (jatkajineen), joka esiintyy sävyltään neutraalissa sanastossa (kuten *metsä* tai *katsoa*), palautuu astevaihtelulliseen affrikaattaan ja on useimmissa suomen murteissa kehittynyt toisenlaiseen fonologiseen asuun. Suomen murteiden ekspressiivisanastossa *ts* puolestaan poikkeaa esiintymiseltään ja laadultaan tästä. Ekspressiivisanastossa on palataalistunut ja astevaihteluton *ts*-aines (*t's ~ t'š*) aivan yleinen laajalti suomen itämurteissa, esimerkiksi Etelä-Savossa tavattu *lut'sakkata*, *sut'sattii* (Mielikäinen 1981: 137), Itä-Kannaksen *hut'sii*, *la't'sukka*, *järt'säkkä* (Leskinen 1963: 202), myös *tsk*-sanoissa, esimerkiksi Pohjois-Karjalan *jyt'sky* 'jysäys', *lat'sku* 'lätky, lätkäys', *put'ska* 'paketti' (Turunen 1959: 117), *lit'skutelttiij* ja *lot'skutelttii(n)* (SMSA s.v. *lotskutella*).

Suomea paremmin vanha affrikaattaedustus on säilynyt karjalan kielessä. Karjalan koko puhuma-alueella on suomen kirjakielen *ts*:n vastineena affrikaatta č, joka palautuu kantasuomen suhuttomaan affrikaattaan **c* (= **ts*) ja on soinnillisessa äänne-

16. Muinaiskarjalan **(t)ts:n* (= **(ć)c:n*) oletetusta astevaihtelusta ks. Ruoppila 1955: 81; Leskinen 1963: 195; Rapola 1966: 182. Toisaalta Laanest (1986: 37) jättää astevaihtelun mahdollisuuden avoimeksi.

ympäristössä astevaihtelun alainen (čč : č), esimerkiksi *meč.čä* : *me.čän* 'metsä : metsän', *kač.čou* : *ka.čon* 'katsoo : katson', *brihač.ču* : *briha.čun* 'poika : pojan' (heikossa asteessa on tavunraja lyhyen affrikaatan edellä).¹⁷ Karjalan č on foneettiselta laadultaan aina palataalistunut, siis käytännössä č' (= t's'), myös takavokaalisessa ympäristössä. (Ks. Ojansuu 1918: 45.)

Karjalassa affrikaatta č esiintyy kolmessa sanaryhmässä: 1) omaperäisessä, neutraalissa sanastossa (vastaten suomen kirjakielen *ts*:ää), 2) ekspressiivisessä sanastossa, esimerkiksi *hyčistyö* 'kyyristyä', *kärčistyö* 'ärtyä', *plačkahtoa* 'läiskähtää' (KKS s.v. *hyčistyö*, *kärtšistyö*, *platškahtoa*), ja 3) venäläislainoissa. Karjalan venäläislainojen č-affrikaatan vastineena on sanojen venäläisoriginaaleissakin affrikaatta: joko č (*u*), esimerkiksi *čoaju* ~ *čäijy* 'tee' (< ven. *čaj*), *čortta* 'piru' (< ven. *čert*), *päčči* 'uuni' (< ven. *peč*'), tai *c* (*u*), esimerkiksi *čieppi* 'ketju' (< ven. *cep*'), *čuari* 'tsaari' (< ven. *car*') tai *kol'čča* 'sormus' (< ven. *kol'có*). Venäjässä on siis kaksi eri affrikaattaa (tosin pohjoisvenäläisissä murteissa nämä affrikaatat ovat langenneet yhteen itämerensuomen vaikutuksesta), mutta karjalassa vanhastaan vain affrikaatta č, joka edustaa lainasanoissa venäjän kumpaakin affrikaattaa. (Ks. Tavi 2018: 343.) Nykyiseen livvinkarjalan kirjakielen kuuluu č:n lisäksi myös tuoreissa venäläislainoissa esiintyvä affrikaatta *c* (ortografiasa *c* ~ *ts*), esimerkiksi *processu* 'prosessi', *konstitucii* 'perustuslaki'.¹⁸

Karjalassa č voi esiintyä myös sananalkuisena (ks. Ojansuu 1918: 45–48), toisin kuin *ts* suomessa. Joissain sanoissa č:tä vastaa suomessa *s*, etenkin sanan alussa, niin ekspressiivisessä (esim. *čihizöy* 'sihisee', *čukeldoa* 'sukeltaa') kuin muussakin sanastossa (esim. *čirppi* 'sirppi', *čoma* 'soma, kaunis', *tylčča* 'tylsä') (KKS s.v. *tšihissä*, *tšukeltoa*, *tširppi*, *tšoma*, *tyltšä*).

Affrikaatta č'llä on karjalassa (etelä- ja livvinkarjalassa) soinnillinen variantti *dž*, joka esiintyy enimmäkseen ekspressiivisessä, esimerkiksi *krä.d'ž'i/ssä*, *-zen* 'räkättää' (Ojansuu 1918: 54), *lie.d'ž'uo* 'heilua' (mts. 55), *kidžizöy* (KKS s.v. *kitšissä*¹⁹). Variantti *dž* esiintyy myös äänneasteen muutoksen (**s* >> *dž*) myötä ekspressiivistyneessä sanastossa, esimerkiksi *t's'i.d'ž'iliušku* 'sisilisko', *t's'i.d'ž'oi* 'sisko' (Ojansuu 1918: 55), *man.d'ž'ikka* 'mansikka', *kyn.d'ž'i* 'kynsi' (mts. 56).¹⁹ Jälkimmäisissä sanoissa *dž*:tä vastaa suomessa *s*. Toisin kuin karjalan č, affrikaatta *dž* ei ole astevaihtelun alainen, vaan se on aina kestoltaan lyhyt ja sen edellä on tavunraja (Ojansuun esimerkeissä *č* on tavunrajan merkki; ks. myös Turunen 1982: 79). Sanoittain *dž* voi vaihdella soinnittoman č:n kanssa, esimerkiksi *ki.d'žerä* ~ *kit't's'erä* 'kiero' (Ojansuu 1918: 57; ks. myös Tunkelo 1946: 308), *mandžikka* ~ *mantšikka* (KKS s.v. *mantšikka*), *nydžä* ~ *nydžy* ~ *nyttšä* ~ *nyttšy* 'nysä

17. Postin mukaan kantasuomen (ja muinaiskarjalan) affrikaatta **c* on palataalistunut (> *č) karjalaisella puhuma-alueella venäjän vaikutuksesta n. 1300–1600-luvuilla; tätä kehitysvaihetta edustaa Luoteis-Laatokan suomalaismurteissa säilynyt (*t*)*t's*. Karjalan kielessä taas (*t*)*t's*:n *s*-aines olisi edelleen substituoitu venäjän affrikaattojen vaikutuksesta suhu-*s*:llä (*š*), jolloin tuloksena on ollut affrikaatta č (= tš). (Posti 1951: 416.)

18. Vepsän kielessä on kaksi affrikaattaa, *c* ja *č*, jotka molemmat esiintyvät vanhassa omaperäisessä, neutraalissa sanastossa (esim. *mec* 'metsä', *oc* 'otsa', *vac* 'vatsa', *löc* 'sammakko', *kacta* 'katsoa', mutta toisaalta *veič* 'veitsi', *riičtas* 'riisuutua', *ličta* 'työntää', *tunkea*, *puču* 'pieni', *čoma* 'kaunis'). Affrikaatta č esiintyy lisäksi ekspressiivisessä sanastossa (esim. *kičutada* 'härnätä, kiusoitella', *kurčistuda* 'köyristyä', *mäčkutada* 'kolkuttaa, kolisuttaa', *körč* 'riitapukari'). (Ks. Zaiceva 2010 s.v.; myös Tunkelo 1946: 297–337.)

19. Sana *kynsi* (karj. *kynši* ~ *kynzi* ~ *kynži* ~ *kyndži*) esiintyy *dž*:llisenä vain eteläkarjalassa, ei vienan-, tverin- eikä livvinkarjalassa (ks. Bubrih, Beljakov & Punžina 1997: kartta 94).

(KKS s.v. *nyttšä*; T. Itkonen 1981: 18–19).²⁰ Affrikaatta *dž* (~ *dz*) tunnetaan karjalan lisäksi myös lähisukukielissä lyydissä, vepsässä ja etelävirossa (T. Itkonen 1981: 17–18; Tunkelo 1946: 307–311; Nigol 1957; *dž*:stä ks. myös Setälä 1899: 135; T. Itkonen 1983: 217).

4 *tsk*- ~ *čk*-ekspressiivisanojen äännevaihteluista

Merkittävä osa suomen murteiden *tsk*-sanoista on ekspressiivisiä, foneemiasullaan kuvailevia lekseemejä. Ekspressiivisanat ovat äänteellisesti motivoituja: ne pyrkivät niin sanotun äännesymboliikan keinoin tuottamaan samanlaisen mielikuvan kuin kuvattavasta ilmiöstä syntyy aistien kautta (ekspressiivisanaston fonotaktisista erikoisuuksista ks. Leskinen 1993; Jarva 2003: 79–88; Jääskeläinen 2013: 13–15). Ekspressiivisanastolle ovat tyypillisiä runsaat äännevaihtelut, joiden varaan voi rakentua erilaisia äännteistöltään varioivien sanojen sarjoja (ks. esim. Onikki-Rantajääskö 2001: 155–169; Mikone 2002: 46–51; Jarva 2003: 81–84; Koivisto 2013: 193–197). Varsinkin verbeissä sarjojen sanat edustavat useita eri morfologisia johdostyyppisiä (ks. alalukua 5.4). Ekspressiivisanojen merkityksille on ominaista suuri variaatio sekä erilaiset merkityksen edelleenkehitykset ja siirtymät (ks. Jarva 2003: 73; Kulonen 2010: 19; Rytkönen 1940a: 78; esimerkkitapauksia ks. esim. Rytkönen 1940a: 91–92, 99, 124, 141–142, 144, 161 sekä alalukua 5.3).

Käsittelen seuraavaksi yhtymään *tsk* ~ *čk* kytkeytyviä konsonanttivaihteluita suomen ja karjalan ekspressiivisanastossa. Esiteltävänä on kaksi keskeistä konsonanttivaihtelua, *tsk* ~ *ts* ja *tsk* ~ *tk*, ja vastaavat karjalan vaihtelut (esimerkit 1–5) sekä eräitä muita näihin läheisesti liittyviä vaihteluita (esimerkki 6). Tarkastelen rinnakkaisien äännevarianttien alaa ja mahdollisia eroja sekä suomen ja karjalan sana-aineksen vastaavuutta tältä osin. Yhtymän *tsk* vaihtelu niin *tk*:n kuin *ts*:nkin kanssa koskee paitsi ekspressiivisiä verbejä myös niihin korreloituvia substantiiveja (teonnimiä ja vastaavia). Käsiteltävä äännevaihtelu ei kuitenkaan välttämättä vaikuta suuresti sanojen merkitykseen. Seuraava tarkastelu havainnollistaa samalla sitä, miten *tsk*- ~ *čk*-sanat kytkeytyvät ekspressiivisanojen monimuotoiseen järjestelmään.

Suomen murteissa tavataan ekspressiivisanojen äännevaihtelua *tsk* ~ *ts*, kuten seuraavassa esimerkissä.

- (1) *latskahtaa* ~ *latsahtaa*, *lotskaa* ~ *lotsaa*, *ritskahtaa* ~ *ritsahtaa*, *rätskähtää* ~ *rätsähtää* (Rytkönen 1940a: 15) | *kitska* ~ *kiitsa* 'saita', *litska* ~ *litsa* ~ *litsku* ~ *litsu* 'likilaskuinen', *lotskauttaa* ~ *lotsauttaa* (SMS)

Esimerkissä 1 sanojen parikit ovat jokseenkin synonyymisia. Leksikaaliset merkitykset ja sanojen käyttötavat ovat rinnakkaisilla *tsk*- ja *ts*-sanoilla samankaltaisia, mutta etenkin verbeillä ne eivät merkityksenmuodostuksen kontekstuaalisuuden ja

20. Karjalassa on myös vaihtelua *dž* ~ *d*: *l'id'ž'va* (Ojansuu 1918: 57) ~ *l'idva* (KKS s.v. *litva*) 'hienoksi kulunut' (~ suom. *liska*). Toinen mahdollinen vaihtelu on *dž* ~ *ž*: *liädž* ~ *liäžö* 'lätäkkö' (Ojansuu 1918: 55; myös vepsässä: ks. Tunkelo 1946: 307–311).

käyttöyhteyksien suuren moninaisuuden vuoksi näyttäytyä välttämättä aivan yhtäläisinä. Esimerkin 1 kaltaisten sanaparien lisäksi tavataan toisaalta myös monia merkitykseltään eroavia *tsk-* ~ *ts-*sanojen vaihtelupareja. Vaihtelumahdollisuus *tsk* ~ *ts* ei myöskään koske aineistoni perusteella läheskään kaikkia *tsk*-sanoja.

ts:lliset variantit ovat murrelevikiltään laaja-alaisempia ja fonotaktisilta ehdoiltaan väljempinä kuin *tsk*:lliset. Jälkimmäinen ilmenee siinä, että *ts*:n sijalle ei kaikissa tapauksissa sovi *tsk* sanan fonologisen rakenteen vuoksi, kuten esimerkiksi sanoissa *järtsäkkä* (~ **järtsäkkä*), *koltsuttaa* (~ **koltskuttaa*) tai *läätsähtää* (~ **läätskähtää*) (SMSA), joissa *ts*:ää edeltää konsonantti tai pitkä vokaali.

Karjalan kielessä tavataan suomen *tsk-* ~ *ts-*vaihtelua vastaavaa vaihtelua *čk* ~ *č* (KKS: *tšk* ~ *tš*) joissakin ekspressiiviverbien johdostyypeissä (mutta ei kaikissa) ja niissäkin vain varsin harvoissa sanoissa (esimerkki 2). Tämä äännevaihtelu ei osoita karjalassa murrealueittaisia eroja.

- (2) *litškata* ~ *litšata*, *nytškytteä* ~ *nytšytteä*, *patškahtoa* ~ *patšahtoa*, *plätškähytteä* ~ *plätšähytteä*, *vätškähteä* ~ *vätšähteä* (KKS)

Toinen tyypillinen ekspressiivisanojen äännevaihtelu suomen murteiden aineistosani on *tsk* ~ *tk*.

- (3) *jutškahtaa* ~ *jutkahtaa*, *jytske* ~ *jytke*, *jytsky* ~ *jytky*, *katskera* ~ *katkera*, *kitskutella* ~ *kitkutella*, *lotskata* ~ *lotkata*, *lätskyttää* ~ *lätkyttää* (SMS)

Tässäkin on konsonantistoltaan lyhyempi variantti suomen murteissa laaja-alaisempi, kun taas *tsk*:llisilla sanoilla on alaluvussa 3,2 kuvattu suomen itämurteiden itäosiin rajoittuva levikkinsä.²¹

Karjalan ekspressiiviverbeissä suomen *tk*:ta vastaa yleensä affrikaatallinen yhtymä *čk* (= *tšk*):

- (4) karj. *hytškiä* – suom. *hytkiä*, *hytkyä*, *hytkähtää* | karj. *kitškuttoa* – suom. *kitkuttaa* | karj. *mätškähteä* – suom. *mätškeä* – suom. *mätkähtää* | karj. *mötškätä* – suom. *mötkäätä* | karj. *pritškahtoa*, *pritškata* – suom. *pritkahtaa* (Ojansuu 1918: 52–53)²²

Toisaalta karjalassa esiintyy myös *tk*:llisia verbejä, kuten *lötškötteä*, *nytkytteä*, *nytškähteä* – suom. *retkottoa* (KKS), mutta niitä on vähemmän kuin *čk*:llisiä. Joillakin niistä (joskin melko harvoilla) on myös *čk*-vastine:

21. Suhteessa levikiltään laaja-alaisempiin *ts-* ja *tk-*sanoihin voisi *tsk*-sanojen näihin nähden ”ylimääräistä” *k*:ta tai *s*:ää pitää sananmuodostuksen kannalta sanojen vartalojohtoon kuuluvana tilkekonsonanttina, alkuperäisempään konsonantistoon *ts* ~ *tk* lisättyinä aineksena (ks. Kulonen 2010: 89–90, 255; Kim 2019: 45–46). Tämä ei kuitenkaan sovi yhteen tässä artikkelissa noudatettavan murremaantieteellis-historiallisen selitystavan kanssa.

22. Näistä Ojansuun esimerkksanoista on jätetty liudennusmerkit pois ja *ü* korvattu *y*:llä.

- (5) *hytkähteä ~ hytškähteä, kut'kuttoa ~ kutškuttoa, lotkata ~ lotškata, matkuttoa ~ matskuttoa, rätkeä ~ rätškeä, rätkyö ~ rätškyö, vätkytteä ~ vätškytteä* (KKS)

Karjalassa *tk*-verbeillä on osin tiukemmat fonotaktiset ehdot kuin *čk*-verbeillä: useissa verbijohdostyypeissä on *tk*:llisen verbin ensi tavussa mahdollinen vain lyhyt vokaali (esim. *CVtkAhtA-*), mutta *čk*-verbissä voi olla myös vastaava pitkä vokaaliaines (*CVVtkAhtA-*), esimerkiksi *kutškahtoakseh ~ kuutškahtoakseh*, mutta *kut'kahtoakseh* (~ **kuutkahtoakseh*); *vätškätä ~ veätškätä*, mutta *vätkätä* (~ **veätkätä*); *vätškytteä ~ veätškytteä*, mutta *vätkytteä* (~ **veätkytteä*) (KKS).

Edellä käsiteltyjen ekspressiivisanastossa vaihtelevien konsonanttiyhtymien *tsk ~ ts ~ tk* (ja karjalan *čk ~ č ~ tk*) yhteyteen voidaan etymologisesti liittää muitakin konsonantteja tai konsonanttiyhtymiä: etenkin *s, sk, k* ja *t*. Niiden vaihtelua ilmentävät esimerkkeinä 6a–c olevat suomen ja karjalan ekspressiivisanojen (lähinnä verbien tai verbikantaisten substantiivien) vaihteluserjat:

- (6) a. (č:) karj. *jytšisteä ~ (sk:) suom. jyskyä*, karj. *jyskyö, jyskätä, jyskytteä, jyskeh ~ (t:) suom. jytistä, jytyyttää*, karj. *jytissä, jyty ~ (tk:) suom. jytkyä* (Kulonen 2010: 102–104)
- b. (čk:) karj. *rutškoa, rutškuttoa ~ (č:) karj. rutšahtoa(kseh), rutšentoa, rutšissa, rutšu ~ (s:) suom. rusentaa, rusahtaa*, karj. *rusu ~ (tk:) suom. rutkahtaa ~ (t:) suom. rutista, rutistaa* (mts. 126–127)
- c. (čk:) karj. *rytškytteä ~ (č:) karj. rytšissä ~ (s:) suom. rysähtää*, karj. *rysähteäkseh ~ (sk:) suom. ryskää*, karj. *ryskeä, ryskytteä ~ (t:) suom. rytistä*, karj. *rytissä, rytäjeä ~ (tk:) suom. rytkyä* (mts. 127, 177–178)

Näiden ekspressiivisanoissa vaihtelevien konsonanttien taustalle on voitu olettaa yhteinen affrikaatallinen lähtömuoto (ks. Kulonen 2010: 238–239, 299–300).

Suomessa yhtymä *sk* korvaa karjalaisperäisissä sanoissa karjalan *čk*-yhtymää joissakin substantiiveissa etenkin *tsk*-alueen ulkopuolella (itämurteissa tai Pohjois-Suomen murteissa), esimerkiksi *lisku* 'loukkupyydyks' (SMS s.v. *lisku*'; vrt. suppealevikkisempi *liitsu*). Myös vastakkaisen suuntainen äännekehitys, alkuperäisemmästä *sk*:sta *tsk*:ksi, on suomen *tsk*-alueella sanoittain mahdollinen, esimerkiksi *ka(a)tsku* 'kertomus, satu; juoru, valhe' (SMS s.v. *kasku*) (< ven. *skazka* 'satu').²³

tsk-verbeillä on lisäksi yhteys *ise*-vartaloisiin ekspressiiviverbeihin, joissa *tsk*-yhtymää vastaa foneemi *t*, esimerkiksi *jytškähtää, ratskahtaa* (vrt. *jytistä : jytise-, ratista : ratise-*, ks. Kulonen 2010: 103, 123). Suomen *ise*-verbeissä ei voi esiintyä *tsk*- tai *ts*-yhtymää (yleiskielen osalta ks. ISK § 367), mutta karjalassa affrikaatta *č* on mahdol-

23. Karjalassa ja vepsässä on tavattu myös *tk*:n sporadista palataalistumista ja kehitystä sitä kautta *tsk*:ksi (*tk > t'k > t'šk*): esim. vepsän *retk > ret'k > ret'šk* 'retikka' (Kettunen 1922: 20). Kehitys on perustaltaan foneettinen: *s* on syntynyt konsonanttien väliin edeltävän konsonantin palataalistumisen seurauksena. Tällainen foneettispohjainen kehitys (esim. *jytk- >> jytsk-, kitk- >> kitsk-*) ei kuitenkaan ole suomen murteissa todennäköinen.

linen, esimerkiksi *ratsšissa* 'ratista', *rytsšissä* (~ *rytissä*) 'rytistä', myös sanan alussa, esimerkiksi *tšihissä* 'sihistä' (KKS).

Tässä alaluvussa kuvatuissa verbityypeissä on vallitsevana konsonanttityhtymänä suomen murteissa *tk*, mutta karjalassa *čk*. Yleisesti ottaen voi sanoa, että kuvatut verbien konsonanttivaihtelut osoittavat suomen ja karjalan aineistoissa varsin suurta yhdenmukaisuutta, ja kielten *ts(k)*- ~ *č(k)*-sanastossa on runsaasti myös yhteisiä lekseemejä. Tämä viittaa siihen, että nämä äännevaihtelut ovat suomen itämurteissa ja karjalassa merkittävältä osin yhteistä perua. Samoja konsonanttivaihteluita esiintyy myös itäisemmissä lähisukukielissä lyydissä ja vepsässä (ks. Kulonen 2010: esimerkeissä 6a–c mainitut tekstikohdat).

5 *tsk*- ~ *čk*-sanat

Seuraavaksi kuvaan sanaluokittain suomen *tsk*- ja karjalan *čk*-lekseemien fonologiset ja morfologiset rakennetyypit sekä niiden kielittäisen ja murteittaisen esiintymisen. Tilasyistä en kuitenkaan voi esittää koko aineiston kattavia sanalistoja, eikä tarkastelu siten ole leksikaalisesti tyhjentävä. Alaluku 5.1 kuvaa *tsk*- ~ *čk*-sanojen sanaluokkia ja sanaluokkakohtaisia murrelevikkien eroja ja alaluku 5.2 suomen *tsk*- ja karjalan *čk*-sanojen fonologista ja morfologista rakennetta. (Fonologiseen analyysiin kuuluu myös ekspressiivisten *tsk*- ja *čk*-sanojen konsonanttivaihteluiden kuvaus edellä luvussa 4.) Alaluvussa 5.3 esittelen *tsk*- ~ *čk*-substantiivien rakennetyypit ja pohdin etenkin suomen *tsk*-sanojen merkitysten yleispiirteitä ja merkitysvariaation luonnetta. Alaluku 5.4 antaa yleiskuvan *tsk*- ~ *čk*-verbien morfologisista tyypeistä. Verbeistä en juurikaan käsittele semantiikkaa, sillä verbit antautuvat hankalasti tarkalle tai kattavalle semanttiselle kuvailulle merkityksenmuodostuksensa tilannesidonnaisuuden ja suuren lukumääränsä vuoksi. Suomen esimerkisanat ovat SMSA:sta ja karjalan KKS:sta, joita ei yleensä ole tässä luvussa merkitty lähteinä erikseen näkyville.

5.1 Sanaluokat

Konsonanttityhtymän *tsk* ~ *čk* sisältäviin sanoihin kuuluu pääasiassa verbejä ja substantiiveja, kun taas adjektiiveja ja adverbeja on aineistossa vain vähän (aineistoni lekseemimäärästä sanaluokittain ks. lukua 2). Verbit ovat kaikki ekspressiivistä sanastoa (alaluku 5.4), kun taas substantiiveissa (alaluku 5.3) on sekä venäläislainoja (7a) että ekspressiivisiä sanoja (7b):

- (7) a. suom. *rutska* 'kädensija', *potska* 'tynnyri', *petsku* 'uuni, kamiina', *ripatska* 'ripaska' | karj. *rutska* 'kädensija', *spitska* 'tulitikku', *kasatska* 'naisten röijy'
- b. suom. *lotska* (isokokoisesta esineestä tai eläimestä), *mätsky* 'lyönti, rojahdus', *litsku* 'hiirenpyydys; likilaskuinen, litteä', *ritske* 'ritinä', *letskaus* 'hyppäys' | karj. *mötšky* (eri merkityksiä), *putšku* 'loiskaus; isku', *kruutškeh* 'äänekäs nieleminen'

tsk-adjektiiveja on suomen murteissa vain joitakin, esimerkiksi *katskera*, *kitskerä*, *kitskuinen*, *natskukas*, *nitskukas*. Karjalassakin *čk*-adjektiiveja on vähän, ja ne ovat osin samoja kuin suomessa, esimerkiksi *katskera*, *kitskerä(ine)*, *kruutškakas*, *mutškera(ine)*, *mutškie*, *pyötskyrä*, *rutškakas*. Lisäksi karjalassa on venäläisperäiset nominityypit *-tskOi* (*hospotskoi*, *korotskoi*, *olonetskoi*), *-čkOi* (*peätsköi*, *suokuutškoi*) ja omaperäinen suomen VA-partisiippia vastaava tyyppi *-čkAjA* (*mätskäjä* 'riiteleväinen', *ratškaja* 'nari-sevä'). Myös adverbija on aineistossa niukalti: suomessa tyypit *-tskAssA*, *-tskUUn* (*litskassa*, *litskuun*), karjalassa *-čkAlleh* (*kitškalleh*, *kryytskälleh*), *-čkAkkAh* (*kotškakkah*), *-čkAttAvAlleh* (*kitškattavalleh*) ja *-čki* (*stotški*). Adjektiiveja ja adverbija en käsittele tämän enempää. Joillakin tässä artikkelissa substantiiveina käsitellyillä sanoilla saattaa olla myös adjektiivikäyttöä.

Karjalan kielessä sekä *čk*-substantiiveja että *-*verbejä esiintyy koko kielialueella. Suomen murteissa on huomionarvoista, että *tsk*:n esiintymäalueen tietyissä osissa puuttuvat toisen pääsanaluokan *tsk*-sanat kokonaan. Kaakkoismurteissa Länsi-Kannaksen ja Inkerin murteiden *tsk*-sanat ovat lähes pelkästään substantiiveja, kun taas *tsk*:n ydinalueilla Itä-Kannaksella ja Pohjois-Karjalassa tavataan sekä substantiiveja että verbejä. Länsi-Kannaksella *tsk*-verbien puuttuminen heijastuu substantiiveihin siten, että tämän murrealueen *tskU*-loppuisissa substantiiveissa ei ole verbeihin korreloituvia teonnimiä, vaan suurin osa on venäläislainoja. Savonlinnan seudun murteiden *tsk*-sanasto puolestaan käsittelee pelkästään verbejä. Näistä samoista lekseemeistä on yleensä esiintymätietoja myös Pohjois-Karjalasta, joskin sen aineistossa *tsk*-verbilekseemejä on selvästi useampia. Savonlinnan seudun aines vaikuttaakin Pohjois-Karjalan *tsk*-verbistön alueelliselta laajentumalta (Savonlinnan seudun asutuksen karjalaisesta taustasta ks. Palander 1996: 26–27). Pohjoissavolaisten murteiden itäisimmällä laidalla Pohjois-Karjalan rajaa vasten (mm. Heinävedellä) on tavattu satunnaisesti kummankin sanaluokan *tsk*-sanoja.

5.2 Lekseemien fonologinen ja morfologinen rakenne

Suomen *tsk*-sanat ovat useimmiten *CVtsk*-alkuisia, niin venäläislainat kuin ekspressiivisanatkin. Vokaalialkuisia sanoja on vain joitakin (*ätske*, *ytskähtää*). Verbeissä ja kaksitavuisissa substantiiveissa *tsk*-aines on 1. ja 2. tavun rajalla, ja sitä edeltää sanan alkukonsonantin jälkeinen lyhyt vokaali (esim. *litska*, *litskahtaa*). Useampitavuisissa substantiiveissa *tsk*-aines sijoittuu viimeiselle tavunrajalle (esim. *ruumotska*). Verbeissä aines *tsk* (~ karjalan *čk*) on osana sanan leksikaalista vartaloa (sanavartaloa) ja sen niin sanottua äänteellistä juurta ja samalla myös asianomaista verbimuottia, mutta se ei kuulu varsinaisesti johtimeen (ks. Koivisto 2013: 181–182, 191, 282; juuren käsitteestä mts. 311–312).

Karjalan *čk*-sanoissa on sanan alussa myös kahden konsonantin yhtymä mahdollinen (Ojansuu 1918: 4–5), esimerkiksi *spitška*, *platškoa*, *šmatškata* (KKS), *bl'itškahtoakseh*²⁴ (KKS s.v. *plitškahtoakseh*). Karjalan aineistossani *CC*-alkuisten lek-

24. Karjalassa tavataan etelä- ja livvinkarjalan murteissa paitsi soinnittomat klusiilit *p*, *t*, *k* myös soinnilliset *b*, *d* ja *g*. Soinnillisia klusiileja ei kuitenkaan esiinny KKS:n hakusanoissa, jotka noudattavat vienankarjalan fonologiaa. Joskus hakusanan *asu* johtaa sikäli harhaan, että sanasta saattaa olla esiintymätietoja esimerkiksi pelkästään *b*-alkuisena, vaikka hakusana onkin *p*-alkuinen: esim. *batška* 'pappi' s.v. *patška*^l.

seemien osuus on noin neljännes, ja kaikkiaan sananalkuisia konsonanttiyhtymiä esiintyy aineistossa 15 erilaista (vrt. Ojansuu 1918: 158). Suomen *tsk*-lainoissa näkyy venäjän alkukonsonantiston äänteellinen sovittaminen suomen itämurteiden fonotaksiin; esimerkiksi *p*-alkuisten sanojen venäläisoriginaaleissa voi olla sanan alussa niin *p*, *sp* kuin *b*:kin: *patska* 'paketti, tulitikkupuntti' (< ven. *pačka*), *pitska* 'tulitikki' (< ven. *spička*), *potska* 'tynnyri' (< ven. *bočka*).

Suomen ekspressiivisessä sanastossa tavallisin sananalkuinen äännesekvenssi on lyhytvokaalinen CVC- (ks. Jääskeläinen 2015: 474 ja siinä mainitut lähteet), mikä pätee aineistoni *tsk*-sanoihin. Karjalan *čk*-sanoissa on myös pitkän vokaaliaineksen sisältävä sananalku C(C)VVčk- mahdollinen, kuten substantiiveissa *voatšku* 'vikisevä lapsi', *kriitškeh* 'narina' ja verbeissä *koatškahellakseh*, *kreitškahtoa*, *kruotškuo*, *piitškoa*, *nyytškäillä*, *reätškähteä*, *ruutškahuttoa*, *ryötškätä* (vokaalin pituusvaihtelusta myös luvussa 4). Ensitavun diftongeista suurin osa palautuu äännehistoriallisesti pitkään vokaaliin (esim. *oa* < **aa*, *uo* < **oo*, *eä* < **ää*), joskaan kaikki ekspressiiviset lekseemit eivät ole yhtä vanhoja kuin kyseinen äänne muutos. Pitkän vokaaliaineksen (VV) osuus vaihtelee karjalan aineistossa sana- tai johdostyypeittäin noin kolmasosasta neljäsosaan lekseemeistä: esimerkiksi *čkeh*-substantiiveissa on ensitavussa pitkä vokaaliaines 9:ssä sanassa 28:sta, *čkahtoa*- ~ *čkähteä*-verbeissä 10:ssä 42:sta. Suomesta sen sijaan on pitkän vokaaliaineksen sisältäviä sanoja (CVVtsk-) aineistossani vain muutama, esimerkiksi *kaatšku* 'kasku', *jaatškahtaa*, *raatškuttaa* (SMSA; näiden murre-esiintymissä voi olla diftongi *oa* ~ *ua*).²⁵ Karjalassa venäjän ensitavun painollinen *a* edustuu lainasanoissa joskus pitkänä vokaaliaineksenä *oa* ~ *ua* (< **aa*), mikä voi tuottaa sanaan pitkän ja lyhyen vokaalin vaihtelun: *poatška* ~ *patška* 'puntti, nippu'. Karjalassa ensi tavun pitkävokaalisuus tai sananalun kaksikonsonanttisuus eivät ole aineistoni perusteella alueellisia piirteitä vaan esiintyvät kaikkialla sen murteissa.

Suomen ja karjalan kaksitavuiset *tsk*- ~ *čk*-substantiivit ovat jaettavissa sananloppunsa perusteella kolmeen rakenteelliseen päätyyppiin:²⁶

- *a*-, *ä*-loppuisiin (eli *A*-loppuisiin): sanahahmo suomessa CVtskA, karjalassa C(C)V(V)čkA
- *u*-, *y*-loppuisiin (eli *U*-loppuisiin): sanahahmo suomessa CVtskU, karjalassa C(C)V(V)čkU
- *e*^x- ~ *eh*-loppuisiin (eli *e(h)*-loppuisiin): sanahahmo suomessa CVtske^x, karjalassa C(C)V(V)čkeh

A- ja *U*-loppuisissa on lisäksi kolmitavuisia ja *A*-loppuisissa myös nelitavuisia sanoja, jotka ovat kaikki venäläislainoja.

Karjalan *eh*-loppuinen tyyppi on vokaalivartaloltaan kolmitavuinen (*ritškeh* : *ritškehe+n*), kun taas suomessa sitä vastaavan *e*^x-johdostyyppin *ee*-loppuinen vokaali-

25. Selvästi harvinaisempi pitemmän ensitavun sisältävä sanarakenne on C(C)VCčk-, jossa *čk*:ta edeltää konsonantti (ei tavata verbeissä), esim. *kontška* 'kova kenkä', suomessa vastaavasti CVCtsk-, josta ainoana murrelöydöksenä on sana *portska* 'borsikeitto' (Ruoppila 1958: 20).

26. Näiden kolmen tyyppin sanojen lisäksi suomen aineistossa on muutama *tski*- ja *tsko*-loppuinen lainasubstantiivi, esim. *pitski* 'tulitikki', *potski* 'tynnyri', *putsko* 'tulitikkupuntti'.

vartalo (*ritskē+n*) on kaksitavuinen yleiskielessä (ks. ISK § 241–242) ja tämän artikkelin aineistomurteissa. *e(h)*-substantiivit ovat teonnimiä, jotka ovat läpinäkyvässä johto- tai korrelaatiosuhteessa vastaavaan *tsk-* ~ *čk-*verbiin, esimerkiksi suom. *mutske* '(vaimea) jyske', *ritske* 'ritinä' (vrt. verbit *mutskaa*, *mutskata*; *ritskaa*, *ritskua*, *ritskah-
taa*), karj. *putškeh* 'mäiskinä, jyskinä', *veätškeh* 'kitinä' (vrt. verbit *putškahtoa* (*kseh*), *putškahuttoa*; *veätškeä*, *veätškätä*, *veätškytteä*, *veätškähteäkseh*).

Osa *U*-loppuisistakin substantiiveista on teonnimiä (tai teon tuloksen nimiä). Ne edustavat *U*-johtimista substantiivityyppejä (ISK § 228–229) ja perustuvat johtopuoliselta kannalta verbikorrelaateihinsa, kuten suom. *jytsky* 'jysäys' (vrt. *jytskää*), karj. *lotšku* 'kolaus, rojaus' (vrt. *lotškoa*, *lotškata*) ja *rätšky* 'isku' (vrt. *rätškeä*, *rätškätä*). Toisaalta *U*-loppuisissa substantiiveissa on myös lainasanoja, esim. suomen *petsku* 'uuni'. Niissä loppuvokaali ei kuitenkaan tule venäjistä, vaan se on omaperäisen sanamuotin piirre. *e(h)*- ja *U*-teonnimityyppien kesken on merkitysero toiminnan tai tapahtuman rajattuuden suhteen: *U*-sana edustaa tyypillisesti kerrallisuutta ja punktuua-
lisuutta, mutta *e(h)*-sana jatkuvuutta tai toistuvuutta: *latsku* – *latske*, *mätsky* – *mätске* (samoin tk:lliset *jytky* – *jytke*, *mätky* – *mätke*).

Kaksitavuisiin *e(h)*- ja *U*-loppuisiin tyypeihin kuuluu siis *tsk-* ~ *čk-*verbeistä johdettuja tai niihin korreloituvia substantiiveja. Sen sijaan suomessa tai karjalassa ei tunneta *A*-loppuisia teonnimiä ainakaan kielenkuvaukseen vakiintuneena johdos-
tyyppinä, ja valtaosa *tskA-* ~ *čkA*-loppuisista sanoista onkin venäläislainoja.

Aineistossani on muutamia muidenkin kuin *e(h)*- ja *U*-teonnimityyppien *tsk-* ~ *čk-*substantiiveja, esimerkiksi *Us*-johdoksia, kuten suom. *mutskaus* (< *mutskata*), *mutskutus* (< *mutskuttaa*), *vitskutus* (< *vitskuttaa*), karj. *patškahus* (< *patškahtoa*), *roatškahus* (< *roatškahtoa*), *natskutus* (< *natskuttoa*), ja karjalassa myös muun muassa *vo-* (*patškavo*), *ntA-* (*kriitškanta*) ja (*t*)*es*-johtimisia (*patškutes*). Periaatteessa kaikista *tsk-* ~ *čk-*verbeistä voi muodostaa kyseiselle verbityypille ominaisia produktiivisten johdos-
tyyppien teonnimiä: *minen*-johdoksia sekä verbityypeittäin esimerkiksi *Us*- tai *U*-johdoksia, mutta niitä ei yleensä ole sanakirja-aineistossa omina hakusanoinaan. Lisäksi suomessa on joitakin muita vähäjäsenisiä *tsk*-substantiivien muototyyppejä, kuten *-tskU*A (*matskula*, *mutskula*), *-tskUr*A (*matskura*), *-tskiA*inen (*kitskiäinen* 'sai-
turi') ja *-tskA*in (*patskain* 'puhelin'). Karjalassa lisänä ovat kolmi- tai nelitavuiset *čkA*ine- ja *čkU*ine-deminutiivisubstantiivit (esim. *petškaine*, *rutškaine*, *kartotškaine*, *lentotškaine*; *kätškuine*, *pitškuine*, *vätškyine*).

Verbit, jotka sisältävät aineksen *tsk* ~ *čk*, edustavat ekspressiiviverbien omaperäisiä morfologis-fonologisia sanarakennetyyppejä: johdos-tyyppejä eli johdosmuotteja (ks. alalukua 5.4). Verbinjohtimina niissä ovat muun muassa *-U-* (esim. suom. *ratskua*; karj. *kroatškuo*, *vätškyö*), *-ile-* (suom. *mätškäillä*; karj. *patškailla*), *-AhtA-* (suom. *pätškähtää*, *ratskahtaa*; karj. *lotškahtoa*, *prätškähteä*), *-(h)UttA-* (suom. *jytskyyttää*, *patskuttaa*, *latskauttaa*; karj. *lutškuttoa*, *nytškytteä*, *patškahuttoa*) tai supistuma-
verbeissä *-t-* : *-A-* (suom. *katskata* : *katskaa-*; karj. *litškata* : *litškoa-*, *reätškätä* : *reätškeä-*). Samanalkuiset erijohtimiset lekseemit (sekä substantiivit että verbit) ovat toistensa korrelaatteja ja muodostavat korrelaattisarjoja, esimerkiksi suom. *putsku*, *putskaa*, *putskata*, *putskahtaa*, *putskuttaa*, *putskutella*; karj. *rätšky*, *rätškeh*, *rätškeä*, *rätškätä*, *rätškyö*, *rätškähyö*, *rätškevyö*, *rätškytteä*, *rätškähteä*, *rätškähellä*, *rätškähytteä*.

5.3 Substantiivit

Esittelen seuraavaksi kaksitavuisten *tsk-* ~ *čk-*substantiivien kolme päätyyppiä niiden lekseemimäärän, murrelevikin ja merkitysten kannalta esimerkkisanoilla havainnollistaen. Esitettävät *A-*, *U-* ja *e(h)-*loppuisten tyyppien yleisyys- ja levikkitiedot ovat luonteeltaan suuntaa-antavia. Lisäksi luon tyyppien yleistä merkityskuvaa sekä nostan erityisesti esiin joitakin Pohjois-Karjalan murteen *tsk-*sanojen merkitysilmiöitä.

Suomen kaksitavuisten *tskA-*loppuisten substantiivien levikkialuetta ovat Pohjois-Karjala sekä kaakkoismurteet, joissa niitä on runsaiten esiintynyt Itä-Kannaksella. Lisäksi on vähäisiä esiintymätietoja Savonlinnan seudulta ja Pohjois-Savosta. Vastaavien *U-*loppuisten substantiivien esiintymisalue on hyvin samankaltainen: *tskU-*substantiiveista on huomattavan vähän tietoja muualta savolaismurteista kuin Pohjois-Karjalasta, samaten Inkeristä. Kolmannen tyyppin, *tske^x-*substantiivien, murrelevikki taas on edellisiä suppea-alaisempi. Aineiston kaikki 11 lekseemiä ovat Pohjois-Karjalasta, esimerkiksi *jutske* 'jytinä', *latske* 'pauke', *ritske* 'ritinä'. Karjalan kielessä *čkeh-*loppuisia substantiiveja (aineistossa 28 lekseemiä) tavataan sen sijaan kaikissa päämurteissa, samoin kuin *čkA-* ja *čkU-*tyyppejäkin. Kummassakaan kielessä *e(h)-*loppuiseen tyyppiin ei kuulu venäläislainoja.

Käsittelen vielä hieman tarkemmin *A-* ja *U-*loppuisia tyyppisiä. *tskA-*tyypin substantiiveja on suomen aineistossa 48 lekseemiä: 36 kaksitavuista ja 12 useampitavuista. Jälkimmäiset ovat kaikki venäläislainoja, esimerkiksi *ruumotska* 'juomalasi', *ripatska* 'ripaska', ja niiden esiintyminen painottuu Inkerin murteisiin. Kaksitavuisista osa on lainoja, kuten *pitska* 'tulitikku', mutta suurempi osa on ekspressiivistä sanastoa, kuten *lotska*, *mötskä* tai *kaatska*, joita käytetään muun muassa pejoratiivisesti (esim. sanaa *lotska* isokokoisesta eläimestä tai esineestä, sanaa *mötskä* ihmisestä tai juurikkaasta, sanaa *kaatska* huonosta, laihasta hevosesta). Merkityksiä ja tarkoitteita voi samallakin sanalla olla käyttöyhteyksittain ja pitäjänmurteittain hyvin erilaisia: esimerkiksi *lätskä* 'paikkalappu', 'kärpäslätkä', 'littana', *mutska* 'painava käärö', 'viulun jousi', 'puhumaton'.

Karjalan kielen aineistossa on 93 *čkA-*substantiivia, joista 51 on kaksitavuisia, 38 kolmitavuisia ja neljä nelitavuisia. Valtaosa on venäläislainoja, esimerkiksi *krotška* 'koukero', *potatška* 'lupa', *koropotška* 'tulitikkurasia'; taustalla ovat useimmiten venäjän *čka-*loppuiset sanat. Karjalan *čk-*sanoissa on suhteellisesti enemmän kolmitavuisia kuin suomen *tsk-*sanoissa.

Suomen *tsk-*sanojen eri merkitysvarianttien kesken voi usein havaita ekspressiivistä merkitysyhtäläisyyttä. Esimerkiksi sanalla *litska* on adjektiivina ekspressiivinen merkitys 'likilaskuinen' tai 'vetinen, vetelä', samoin adverbi *litskaks* 'liiskaksi' on ekspressiivissävyinen, ja suppeammalla alueella Pohjois-Karjalassa *litska-*sanalla on substantiivina merkitys 'loukkupyydyks' tai 'puristin' ja monikkosanalla *litskat* merkitys '(kuohitsemisessa käytettävät) puristuspihdit' tai 'paininpuu'. *Litska-*sanana merkitysvariantteissa erottuu kaksi ekspressiivistä komponenttia: vetisyys ja sen tuottama ääni (vrt. verbi *litise-*) ja toisaalta (useimmissa tapauksissa) litistys, puristus ja ahtaus. Merkityksen ekspressiivinen sävy tai sen tulkinta voi kuitenkin tapauksittain vaihdella. Esine-tarkoitteisten substantiivien merkitys ei ole yhtä selvästi ekspressiivinen, vaikka ekspressiivinen motivaatio onkin ilmeinen. *Litskan* ekspressiivistä 'puristuksen' merkitys-

komponenttia tukevat osaltaan myös synonyyminen lähisana *litsku* ('loukkupyöydys') sekä *litsk*-alkuiset verbit (esim. *litskata*, *litskautua*, *litskahtaa*).

Merkitysvariaatio herättää kysymyksen, edustavatko *litska*-sanana eri merkitykset saman lekseemin merkitysvariantteja (polysemia) vai ovatko esimerkiksi adjektiivi ja substantiivi omia homonyymisiä lekseemejään. Ekspressiivisissä merkityksissä tapausittain kyse voisi merkityksenkehitysten jälkeen olla lopulta homonymiastakin eli fonologisesti samanasuisista eri lekseemeistä (*litska₁*, *litska₂* jne.). Toisaalta polysemiassa merkitysvarianttien väliltä löytää usein yhdistäviä piirteitä. Homonymia olisi selvää, jos merkitysvariantit olisivat etymologisesti erillään, mutta *litska*-sanana tai yleensä muidenkaan *tsk*-sanojen tapauksessa niin ei ole asianlaista. (Homonymian ja polysemian erottamisesta onomatopoeettisistä merkityksenkehityksessä ks. Kim 2019: 203–204.)

Suomen *tskU*-loppuiset substantiivit ovat lähes kaikki kaksitavuisia, ja niitä on aineistossa noin 30 lekseemiä. Venäläislainoja *U*-loppuisissa on vain muutama, esimerkiksi *patsku* 'paketti', *petsku* 'uuni'. Kaksi muotovarianttia on esimerkiksi sanalla *pitsku* ~ *pitska* 'tulitikku'; kuitenkin Pohjois-Karjalan murteessa venäläislainoilla ei ole *u*-loppuisia variantteja. Enimmäkseen *tskU*-substantiivit ovat ekspressiivisiä sanoja, jotka korreloivat samanalkuisiin verbeihin, esimerkiksi *mutsku* 'pehmeä isku, tönäisy, kolaus' (vrt. *mutskata*, *mutskauttaa*, *mutskutella*), *mätsky* 'rojahdus, paiskaus, lyönti ym.' (vrt. *mätskä(t)*, *mätskähtää*, *mätskyttää*, *mätsköttää*) ja *titsku* 'lyönti, paukahdus' (vrt. *titskahtaa*). Ne ovat merkitykseltään lähinnä teonimiä tai teon tuloksen nimiä, tai niillä on muunlainen ekspressiivinen (tai pejoratiivinen) merkitysisältö, kuten sanalla *mötsky* 'kappale, kimpale, möykky'.

Karjalan aineistossa *čkU*-substantiiveja on 63 lekseemiä, lähes kaikki kaksitavuisia.²⁷ Monilla on rinnallaan samanalkuinen ekspressiivinen verbikorrelaatti, esimerkiksi *matšku* 'lyönti, läimäys' (vrt. *matškoa*, *matškata*), *pitšku* 'näpäys' (vrt. *pitškoa*, *pitškata*) ja *rätšky* 'isku' (vrt. *rätškeä*, *rätškätä*). Joillakin sanoilla on olio- tai esinetarkeite (kuten *pitšku*: myös 'pilkku, läikkä'), mutta merkitys voi tällöinkin selvästi liittyä ekspressiiviin, esimerkiksi *kriitšku* 'nahankappale, joka pannaan kengän pohjien väliin, jotta kengät narisisivat' (vrt. *kriitškuo*, *kriitškoa* 'narista, vinkua'), *litsku* 'loukku' (vrt. *litskata* 'litistää, pusertaa') ja *reätšky* 'näri' (vrt. *reätškeä* 'parkua, rääkyä, jyristä', *reätškätä* 'räsäyttää, risauttaa'). Venäläisperäisiä *čkU*-substantiiveja karjalassa on vain pari: *petsku* 'rieska' (vrt. ven. *speč* 'paistaa') ja mahdollisesti *snetšku* (karjalaisten haukkumanimi).

Suomen *tskA*- ja *tskU*-substantiivien lekseemikohtaisissa merkityksissä näkyy usein jonkinlainen ero tai jakolinja niiden kahden päälevikkialueen, kaakkoismurteiden ja Pohjois-Karjalan murteen, kesken. Monien *tskA*-lainojen merkitys on kaakkoismurteiden alueella (tai ainakin Länsi-Kannaksella ja Inkerissä) yhtenäisesti venäjänmukainen, mutta poikkeaa siitä Pohjois-Karjalassa ja joskus Itä-Kannaksellakin. Esimerkiksi sanalla *potska* on koko kaakkoismurteiden alueella venäläisperäinen merkitys 'tynnäri' (< ven. *bočka*), mutta Pohjois-Karjalassa sillä on erilaisia pitäjittäin vaihtelevia

27. Näihin ei lueta sellaisia livvinkarjalan *A*-vartaloisia sanoja, jotka ovat nominatiivissa *U*-loppuisia, esim. *rutšku* : *srutškat* 'höylänlastu' (s.v. *sruška*), vaan vain *U*-vartaloiset, esim. *rutšku* : *rutškut* 'rutina, narina, narske' (s.v. *rutšku*).

merkityksiä (esim. 'pieni, kaita astia', 'suuri amme', 'saalis'), joista osa on semanttisessa yhteydessä lainasanan venäläisperäiseen merkitykseen, mutta osa ei välttämättä lainkaan tai ei ainakaan selvästi. Samankaltainen mutta levikiltään hieman toisenlainen sana on *putska*. Sillä on kaakkoismurteissa Länsi-Kannaksella ja Inkerissä venäjänmukainen merkitys 'kimppu' (< ven. *pučok*, *pučka*), mutta muualla (Itä-Kannaksen, Pohjois-Karjalan ja Savonlinnan seudun murteissa) sen yleisin merkitys on 'paketti'. Sanalla *kutska* puolestaan on merkitys 'nipputti, kimppu' Itä-Kannaksen eteläosissa (vrt. ven. *kučka* < *kuča* 'kasa, läjä'; *kučka* 'ryhmä'), mutta Pohjois-Karjalan eteläosissa sekä Laatokan luoteisrannoilla merkityksenä on 'saita, saiturei' (ks. SMS s.v. *kutska*; verkkosanakirjassa levikkikartat kummastakin merkityksestä). Lainasanan merkityksen etäännyessä alkuperäisestä heikkenee samalla myös lekseemin status lainasanana.

Samoin joillakin *tskU*-sanoilla on kaksijakoinen merkitys. Esimerkiksi *patSKU* tarkoittaa venäläislainana 'pakettia' (< ven. *pačka*) ja toisaalta ekspressiivisenä sanana 'isku' tai kuvaa tietynlaista ääntä (vrt. verbit *patskaa*, *patskata*, *patskahtaa*, *patskuttaa*). Sanalla *mutSKU* on tavattu eri tahoilla erilaisia leksikaalisia merkityksiä, kuten 'nyytti', 'kantamus', 'kukkaro', sekä aiemmin tässä luvussa mainittu ekspressiivinen merkitys 'pehmeä isku, tönäisy, kolaus'. Sana *putSKU* tarkoittaa paitsi 'pehmeää isku' (vrt. *putSKAA*, *putSKATA*, *putSKAHTAA*, *putSKUTTA*) myös 'suurta määrää'. Sana *latsku* voi tarkoittaa 'iskua, läimäystä, läjähdystä' (vrt. *latskaa*, *latskata*, *latskahtaa*), mutta Pohjois-Karjalassa sen merkitys voi olla paljon muutakin, kuten 'perunamaan märkä maa', 'lyhyt puu', 'hameen poimu' tai 'nurmikasvi'. Samoin sanalla *ritSKU* on runsaasti erilaisia merkityksiä (kaikki Pohjois-Karjalan alueelta): ekspressiivisistä merkityksistä 'voimakas salamanisku' (vrt. *ritSKAA*, *ritSKUA*, *ritSKAHTAA*, *ritSKUTTA*) sekä muun muassa 'pieni erä', 'nuotan merkki', 'rihkama' ja 'leppärousku'.²⁸ *tsk*-sanojen leksikaalinen polysemia on siis runsasta, ja sitä näyttää ilmenevän erityisesti Pohjois-Karjalan murteissa.

Suomen *tsk*-substantiivien pääryhmiksi on erotettu venäläislainat ja ekspressiiviset sanat. *tskA*- ja *tskU*-sanojen aineistossa näiden kahden sanatyypin eronteko ei kuitenkaan ole kaikilta osin selvä etenkin runsaan sanakohtaisen merkitysvariaation tapauksessa. Lainasanat voivatkin motivoitua kahtaalle sekä lainan lähdekieleen että omaperäiseen ekspressiivisanastoon (ks. Jarva 1999: 107, 117). Suomen murteissa niin ekspressiivi- kuin lainasanojenkin merkitys on voinut lähteä laajenemaan perus- tai lähtömerkityksestä ja saada lisämerkityksiä (esimerkkejä kehityksestä ks. esim. Rytkönen 1940a: 124; 1940b: 73). Alkuaan ekspressiivinen sana on saattanut myös neutraalistua ja irtaantua alkuperäisestä merkityksestään, ja myös sanan lainaperäisyys on voinut hämärtyä sen myöhempien merkityksenkehitysten ja sanan uudenlaisten käyttötapojen myötä. Laajentumat tai irtaumat lainamerkityksestä tai ekspressiivisestä merkityksestä tuovat samalla muassaan kysymyksen polysemiasta ja homonymiasta (polysemian ja homonymian erottamisesta etenkin etymologisista perusteista ks. Häkkinen 1990: 77–81).

28. *RitSKU*-sanan merkitys 'leppärousku' lienee laina ruotsista (< *riska* 'rousku'). Kiitän tästä huomiosta Virittäjän nimitöntä arvioijaa. Ruotsalaislainan esiintyminen näinkin idässä ei silti ole aivan yllättävää. Suomen kielen ruotsalaisperäistä sanastoa on päätyynyt jopa Pohjois-Karjalaa idemmäksi rajakarjalaismurteisiin mm. suomenkielisen hallinnon mukana (ks. Turunen 1965: 27). *RitSKU*-sanan kaltaista alkuperäisen *sk:n* substituointia *tsk*-yhtymällä puolestaan on Pohjois-Karjalassa todettu laina- ja muissakin sanoissa (esim. luvussa 4 mainittu *ka(a)tsku* 'kertomus').

Venäläislainan rinnalla voi olla samanalkuisia ekspressiivisiä *tsk*-sanoja, joilla ei yleensä kuitenkaan voi nähdä suoranaista semanttista tai etymologista yhteyttä lainasanaan (eikä niitä siten voi pitää lainasanan korrelaatteina): esimerkiksi suomen sanan *rutska* 'kädensija' (< ven. *ručka*) lisäksi on samanalkuiset ekspressiiviset sanat *rutsku*, *rutske*, *rutskaa*, *rutskata*, *rutskahata*, jotka kuvaavat tietynlaista ääntä. *Rutsk*-substantiivin eräillä muilla merkityksillä, kuten 'ruisku' (Parikkala) ja 'syötti (lautasahan yläpäässä oleva laite)' (Pohjois-Karjala), sen sijaan saattaa olla jokin assosiatiivinen yhteys venäjän 'kädensija'-merkitykseenkin ja etenkin 'ruiskun' kohdalla myös ekspressiiviseen *rutsk*-sanueeseen. Turunen (1988: 117) on maininnut, että "Pohjois-Karjalan venäläisperäisten sanojen määrittämisessä on monissa tapauksissa vaikeutena kotoisten ilmausten ja niiden lähelle tulevien vierasperäisten sanojen erottaminen toisistaan, varsinkin jos merkitykset ovat lähellä toisiaan." Turunen toteaa edelleen, että "missä on raja lainailmauksen ja onomatopoeettisen sanan välillä, jää pääteltäväksi" (mp.). Sanan alkuperän hämärtyessä laina- ja ekspressiivisanan erokin voi siis kadota.

Lainasanojen tai ekspressiivisten sanojen alkuperäisten merkitysten rinnalla tai sijasta esiintyvillä muilla merkityksillä ei tarvitse aina välttämättä löytää suoraa motivaatiota tai merkityssiltaa sanan muista käyttöyhteyksistä, vaan sanoittain etenkin suomen *tsk*-sanastossa on mahdollista ollut myös varsin vapaa tilannekohtainen nimeäminen. Turunen (1988: 111–116) on käsitellyt sellaisia lainasanojen merkityksenkehityksen tapauksia, joissa alkuaan kirkollinen tai hallinnollinen venäläissanasto on Pohjois-Karjalan murteessa taivutunut muunlaiseen, neutraalimpaan substantiivikäyttöön ilman varsinaista motivaatiota tai systemaattisuutta ja menettänyt alkuperäisen merkityksensä ja esiintymäyhteytensä. Esimerkiksi alaviitteessä 13 mainittua sanaa *sirnitsa* ~ *sirnihta* ~ *sirnikka* (alk. 'munkki; nunna') on jo 1700–1800-luvulta lähtien voitu käyttää Pohjois-Karjalassa muun muassa laihasta, huonosti kasvavasta lapsesta, viihtymättömästä lampasta tai vasikasta, pienestä sadosta tai vähäisestä kasvillisuudesta ja muualla itämurteissa esimerkiksi pirteästä lapsesta tai huonosta halkosahasta (mts. 112). On siis voinut tapahtua merkityksen väljeneminen ja jopa suoranainen "tarkoitteen vaihto", uudelleennimeäminen, jonka myötä alkuperäinen lainasana on voitu ottaa käyttöön (sen fonologista asua varioidenkin) milloin millekin nimitystä tarvitsevalle esineelle tai asialle (ks. Ruoppila 1954: 158–159). Tämä näyttää sopivan moneen *tsk*-sanaan etenkin Pohjois-Karjalassa. Kuitenkin sanojen affektinen luonne ainakin jossain määrin säilyy, mikä mahdollistaa uusillekin käyttöyhteyksille pejoratiivisen käytön.

Tämän artikkelin sittenkin varsin suppea aineisto ei riitä lekseemien merkityksenmuutosten tai niiden mahdollisen systemaattisuuden tarkempaan havainnointiin. Sanojen välisiä suhteita on ollut perustellumpaa tarkastella lähtökohtaisesti polysemian näkökulmasta kuin päätyä homonymiaan, kun aineistossani samanasuisen sanan merkitysvariantit eivät yleensä ole todistettavissa historiallisesti erillään toisistaan.

Karjalan kielen *čk*-substantiiveilla ei ole samanlaista merkitysvariaation runsautta kuin edellä kuvatuilla suomen *tsk*-sanoilla. Suomessa lainasanan merkitys on monessa tapauksessa irtautunut alkuperäisestä, ja etenkin Pohjois-Karjalassa tämä näkyy sanojen merkityksen kehityksessä kauemmas venäläisistä lähtökohdistaan ja ylipäätään *tsk*-substantiivien runsaana polysemiana. Pohjois-Karjalan eroa kaakkoismurteisiin tässä suhteessa voi nähdäkseni selittää suurempi maantieteellinen etäisyys venäjän puhuma-

alueeseen sekä myös alueen historia. Pohjois-Karjala on erkaantunut alkuperäisestä karjalais-venäläisestä kieli- ja kulttuuriyhteydestä jo 1600-luvulta alkaen Ruotsiin (ja sittemmin Suomeen) kuuluneena alueena, ja sen kosketukset idän suuntaan ovat tätä myötä heikenneet. Venäläisten lainasanojen alkuperäiset merkitykset ovat voineet väistyä kulttuurisen ja uskonnollisen yhteyden itään löystytyä.

Pohjois-Karjala siirtyi Ruotsin hallintaan vuonna 1617, kuten myös kaakkoismurteiden alue ja Raja-Karjala. Pohjois-Karjala ei kuitenkaan päätenyt osaksi Venäjälle vuosina 1721–1811 kuulunutta niin sanottua Vanhaa Suomea, joka käsitti koko kaakkoismurteiden alueen ja Raja-Karjalan, vaan jäi Uudenkaupungin rauhassa edelleen Ruotsille. Pohjois-Karjala suuntautuikin kontakteissaan 1600-luvulta lähtien entistä enemmän länteen, Suomeen päin, kun idän suunnassa oli vastassa valtionraja. Sen sijaan kaakkoismurteiden puhujilla on ollut etenkin Kannakselta ja Inkerinmaalta edelleen aktiiviset ja tiiviit yhteydet venäjän kielen puhuma-alueelle (ks. Jarva 1999: 112), mikä näkyy aineistoni *tsk*-lainojenkin suurempana lukumääränä ja merkitysten tarkempuna venäjänmukaisuutena kaakkoismurteissa. Pohjois-Karjalaa voi tässä suhteessa verrata sen itäpuolella sijainneeseen Raja-Karjalaan, joka oli maantieteellisesti lähempänä Venäjää ja kuului Vanhaan Suomeen mutta joka sekään ei kaikilta osiltaan suuntautunut yhtä vahvasti itään: 1800-luvulla ja 1900-luvun alkuvuosina kontakteja Venäjälle oli etenkin Raja-Karjalan itäosista ja Laatokan rannikolta, kun taas alueen länsiosista ihmisten yhteyksien ja asioinnin pääasiallinen suunta oli länteen (ks. Uusitupa & Koivisto 2020: 163–165).

5.4 Verbit

Suomen *tsk*- ja karjalan *čk*-verbit ovat ekspressiivisanastoa, ja ne edustavat useita eri morfologisia johdostyyppisiä, kuten momentaanisia *AhtA*-johtimisia tai frekventatiivisia *le*-johtimisia verbejä (ks. asetelmaa 1 seur. sivulla). Yhtymä *tsk* ~ *čk* läpäisee sanavartalon äänneistönä käytännössä koko suomen ja karjalan ekspressiiviverbistön. Ekspressiiviverbien johdostyyppit ovat suomen ja karjalan murteissa suurimmalta osin samoja kuin suomen yleiskielessäkin (jonka ekspressiivisistä johdostyypeistä ks. ISK § 154, 309; Koivisto 2013: 192). Suomen *tsk*- ja karjalan *čk*-verbeissä on paljon samoja leksimejä, joskin sanaston myöhempi kielikohtainen kartunta ja erilliskehitys on tuottanut myös leksikaalisia eroja. Ekspressiiviverbeille on sanaston produktiivinen kartutus ylipäänsä tavallista ja runsasta, mikä kasvattaa ja kirjavoittaa verbistöä. Verbistön laajuuden ja verbien muodostuksen suuren produktiivisuuden vuoksi en esitäkään tässä alaluvussa aineiston verbityyppittäisiä leksimimääriä. Sen sijaan asetelma 1 esittää suomen ja karjalan *tsk*- ~ *čk*-verbien morfologiset johdostyyppit eli johdosmuotit, joita asetelmassa nimitetään verbityypeiksi (lähteinä ovat SMSA ja KKS).²⁹

29. Verbityyppiä kuvataan asetelmassa ja tekstissä verbin hakumuodon eli A-infinitiivin loppuosalla (esim. *-tskahtaa*, *-tskyttää*). Siinä on sanavartaloon kuuluvan *tsk* ~ *čk*-aineksen perässä verbinjohdin tai -johtimet sekä A-infinitiivin tunnus (*-tsk+ahta+a*, *-tsk+y+ttä+ä*). Verbityypin johdin esitetään hakusuluissa suomen kielen sarakkeessa; johdin on historiallisesti sama suomessa ja karjalassa.

Asetelma 1.

Suomen *tsk*-verbien ja karjalan *čk*-verbien morfologiset johdostyyppit.

Suomen verbityyppi [johdin] ja esimerkkinä (SMSA)		Karjalan verbityyppi ja esimerkkinä (KKS)	
<i>-tskaa, -tskää</i> [-]	<i>katskaa</i>	<i>-čkoa, -čkeä</i>	<i>natškoa, kreätskeä</i>
<i>-tskata, -tskätä</i> [-A- (: -t-)]	<i>katskata, nutskata</i>	<i>-čkata(kseh), -čkätä(kseh)</i>	<i>litškata, reätskätä</i>
<i>-tskua, -tskyä</i> [-U-]	<i>ratskua</i>	<i>-čkuo, -čkyö</i>	<i>platškuo, rätskyö</i>
<i>-tskailla, -tskäillä</i> [-ile-]	<i>mätskäillä, sotskailla</i>	<i>-čkailla, -čkäillä</i>	<i>patškailla</i>
<i>-tskahtaa, -tskähtää</i> [-AhtA-]	<i>ratskahtaa, jytskähtää</i>	<i>-čkahtoa(kseh), -čkähteä(kseh)</i>	<i>lotškahtoa, prätskähteä</i>
<i>-tskahdella, -tskähdellä</i> [-Ahtele-]	<i>mutskahdella</i>	<i>-čkahella(kseh), -čkähellä(kseh)</i>	<i>pritškahella(kseh)</i>
<i>-tskauttaa, -tskäyttää</i> [-AUttA-]	<i>latskauttaa, rätskäyttää</i>	<i>-čkahuttoa, -čkähytteä</i>	<i>natškahuttoa, rytskähytteä</i>
<i>-tskuttaa, -tskyttää</i> [-UttA-]	<i>jytskyttää, katskuttaa</i>	<i>-čkuttoa, -čkytteä</i>	<i>patškuttoa, nytskytteä</i>
<i>-tskutella, -tskytellä</i> [-Uttele-]	<i>latskutella, mutskutella</i>	<i>-čkutella, -čkytellä</i>	<i>patškutella</i>
<i>-tskottaa, -tsköttää</i> [-OttA-]	<i>kitskottaa</i>	<i>-čkottoa, -čkötteä</i>	<i>kitškottoa, pötskötteä</i>
<i>-tskia, -tskiä</i> [-i-]	<i>kitskiä</i>	<i>-čkie</i>	<i>mutškie</i>
<i>-tskuta</i> [-(U)A- (: -(U)t-)]	<i>kitskuta</i>	<i>-čkuta</i>	<i>katškuta, voatškuta</i>
<i>-tskeroittaa</i> [-erOittA-]	<i>katskeroittaa</i>	<i>-čkeroittoa</i>	<i>katškeroittoa</i>
<i>-tskeroitua</i> [-erOitU-]	<i>mutskeroitua</i>	<i>-čkeroituo</i>	<i>mutškeroituo</i>
<i>-tskerehtaa</i> [-erehtA-]	<i>katskerehtaa</i>	–	
<i>-tskuloida</i> [-UIoi-]	<i>mutskuloida</i>	–	

tsk- ~ *čk*-verbien morfologiset johdostyyppit voivat kytkeytyä toisiinsa erilaisin johto- ja korrelaatio-suhtein ja muodostaa esimerkiksi seuraavanlaisia johtoketjuja ja johdossarjoja:

- (8) a. *-tskUA* > *-tskUttAA* > *-tskUtella* (*ratskua* > *ratskuttaa* > *ratskutella*)
 b. *-tskAhtAA* > *-tskAhdella* (*latskahtaa* > *latskahdella*)
 c. *-tskAtA* > *-tskAUttAA* (*lotskata* > *lotskauttaa*)

tsk- ~ *čk*-verbit ovat merkitykseltään yhdenmukaisia johdostyyppiensä tyyppi-merkitysten kanssa (esim. *U*- tai *le*-johdokset ovat merkitykseltään kontinuaatiivis-frekventatiivisia ja *AhtA*-johdokset momentaanisia) ja noudattavat johdostyyppiensä yleisiä muodostusehtoja.

Murrealueittain suomen *tsk*-verbistö on lukumäärältään runsainta Pohjois-Karjalassa, ja toisena päälevikkialueena on ollut kaakkoismurteiden Itä-Kannas. *tsk*-

verbejä ei ole esiintynyt lainkaan kaakkoismurteiden Länsi-Kannaksen eikä Inkerin murteissa. Morfologisista tyypeistä laajalevikkisimpiä ovat *AhtA*-johdokset (tyyppi *-tskAhtAA*), joita tavataan sekä Pohjois-Karjalassa että Itä-Kannaksella samoin kuin tyypejä *-tskAA*, *-tskAtA*, *-tskAUttAA* ja *-tskUttAA*. Pelkästään Pohjois-Karjalasta on esiintymätietoja tyypeistä *-tskUA*, *-tskAilla*, *-tskAhdella*, *-tskUtella*, *-tskUOida*, *-tskVCehtAA* ja *-tskerOittAA*. Kaikkiaan Pohjois-Karjalasta on tietoja kahdestatoista *tsk*-verbien johdostyyppistä, Itä-Kannakselta yhdeksästä. Varsin vähäjäsenisiä ovat asetelman 1 alimmat seitsemän johdostyyppiä; ainoastaan Itä-Kannakselta niistä on tavattu tyypejä *-tskOttAA*, *-tskiA*, *-tskUtA* ja *-tskerOitUA* (jotka tunnetaan myös karjalassa). Morfologisesti kompleksisemmat, usean verbinjohtimen sisältävät tyypit, kuten tyyppistä *-tskAhtAA* johdettu *-tskAhdella* tai tyyppistä *-tskAtA* johdettu *-tskAilla*, ovat aineistossa harvinaisempia ja myös alueellisesti suppeampia kuin morfologisesti yksinkertaisemmat tyypit.

Karjalan kielessä tavataan asetelman 1 esittämiä verbityyppiä koko kielialueella. Lisäksi karjalassa esiintyy muun muassa seuraavia *čk*-verbien johdostyyppiä, joita ei suomen aineistossa ole: *-čkistoa(kseh) ~ -čkisteä(kseh)* (esim. *mutškistoakseh*), *-čkistUO (mutškistuo)*, *-čkissella(kseh) (kitškissellä)*, *-čkissuttoa ~ -čkissyttä (kitškissyttä)*, *-čkissUtella (mutškissutella)*, *-čkaškoittoa ~ -čkäšköittä (lotškaškoittoa)*, *-čkVvUO (nitškavuo, veätškevyö)*, *-čkAhUO (rutškahuo)*, *-čkettoa ~ -čkettä (patškettoa)*, *-čkOinnella(kseh) (patškoinnella(kseh))*.

Kaikkiaan siis *tsk*-verbien kirjo on suomen murteissa suurinta Pohjois-Karjalassa ja Itä-Kannaksella eli samoilla alueilla kuin *tsk*-substantiivienkin. Karjalan kielessä taas *čk*-verbejä tavataan kaikilla murrealueilla ja johdostyyppiä on useampia kuin suomessa.

6 Päätäntä

Tässä artikkelissa on valotettu itäiseen suomeen kohdistunutta fonologista kontaktivaikutusta sekä siihen liittyviä murreosanaston levikki- ja alkuperäsuhteita. Tarkastelun kohteena on ollut fonotaktinen piirre, konsonanttiyhtymä *tsk*, joka on esiintynyt tietynlaisessa sanastossa rajallisella maantieteellisellä alueella suomen itämurteiden itäosissa. Piirteen alueellisuutta selittää sen historiallinen yhteys karjalan kieleen, joka on seudulla aiemmin puhuttuna kielimuotona, substraattikielenä, jättänyt jälkiä alueen myöhempään tulokaskieleen suomeen. *tsk*-sanojen murrelevikki kertoo siitä, että konsonanttiyhtymä *tsk* on levinnyt ja asettunut suomeen karjalan kielen kautta ja tuella, sillä *tsk*:n ydinlevikkialue suomen murteissa vastaa varsin tarkasti karjalan kielen varhempaa, 1600-luvun puhuma-aluetta Suomessa. Karjalassa puolestaan suomen *ts(k)*:n vastinetta *č*-affrikaattaa ja *čk*-yhtymää ovat ylläpitäneet kontaktit venäjään. Artikkelissa on suhteutettu suomen *tsk*-yhtymän murteittainen ja kielittäinen esiintyminen tietoon suomen ja karjalan kielten historiallisesta kehityksestä ja keskinäisistä kontakteista.

Molempien tutkittavien kielten *tsk*- ~ *čk*-sanastoon kuuluu yhtäältä venäläisiä lainasanoja ja toisaalta ekspressiivistä sanastoa. Nämä artikkelin fonologisesti rajatun aineiston erilähtöiset sanatyypit kohtaavat substantiiveissa, kun taas *tsk*- ~ *čk*-verbit ovat yksinomaan ekspressiivisiä. Lainasubstantiiveissa yhdistyvät vieras ja oma aines: venä-

jästä kopioitu fonologinen aines on sovitettu itämerensuomalaiseen sanarakenteeseen, sen omiin sanahahmoihin ja rakennetyyppeihin.

Suomen *tsk*-yhtymän *ts*-aines palautuu varhempaan affrikaattaan *č*, joka on substituoitu *k*:n edellä *ts*:llä. Tämä äänne-edustus poikkeaa suomen **ts*:n yleisedustuksesta enimmäisissä murteissa, mikä sopii yhteen sen Leskisen (1993: 88–89) havainnon kanssa, että itämerensuomen ekspressiivisanastossa voi olla epätyypillistä äänneistöä ja epäodotuksenmukaisia äänne- ja muutosmuutoksia. Lainasanojen kautta suomen *tsk*:n ja karjalan *čk*:n esiintyminen kytkeytyy venäjän kieleen. Paitsi että konsonanttiyhtymä *čk* ~ *tsk* on esiintynyt ja levinnyt venäläislainoissa, se on toisaalta toiminut ekspressiiviverbien muodostuksessa fonologisena lisävaihtoehtona länsisuomalaiseen äännekantaan nähden. Vaikka *čk* palautuu foneemiyhtymänä aina muinaiskarjalaan ja vielä varhemmaksi (Kallio 2019: 7), on tässä artikkelissa tarkasteltu *tsk*- ~ *čk*-sanasto kuitenkin valtaosaltaan muinaiskarjalan aikatasoa nuorempaa.

Aineistoni *tsk*- ~ *čk*-sanojen levikki viittaa usein niiden varsin nuoreen ikään. Leskisen mukaan karjalan kielen ja suomen itämurteiden yhteisessä sanastossa kaikkein nuorimpia ovat ne lekseemit, jotka tunnetaan vain suomen itäisissä kaakkosmurteissa (Itä-Kannaksella) ja/tai itäisissä savolaismurteissa (Pohjois-Karjalassa) eli entisen Käkisalmen läänin alueella (Leskinen 1980: 256). Juuri tällainen levikki on tyypillinen *tsk*- ~ *čk*-sanoille. Ne palautuvat pääosin aikaan, jolloin Pähkinäsaaren rauhan (1323) raja oli jo jakanut Karjalan hallinnollisesti kahtia. Toisaalta samankaltainen levikki voi olla vanhemmillakin kielenaineilla: karjalalle ja vepsälle yhteisten, itämerensuomen itäryhmälle ominaisten vanhojen piirteiden levikki saattaa joskus ulottua suomen itämurteisiin, mutta siellä vain Pohjois-Karjalan itäsimpiin osiin tai Luoteis-Laatokan rantamurteisiin, missä sitä on lännestä vastassa länsisuomalainen vaikutus (T. Itkonen 1983: 210).

Suomen *tsk*-konsonanttiyhtymä edustaa paitsi fonologista myös leksikaalista kontaktivaikutusta. Sanastontutkimus kuuluu kontaktilingvistiikan keskeisimpiin tutkimusaloihin, ja sillä on keskeinen rooli kielikontaktien ajoittamisessa ja paikallistamisessa (Saarikivi 2009: 119). Suomen *tsk*-sanaston lähtökohtien tärkeimpänä selvittelykeinona on tässä artikkelissa ollut vertailu karjalaan. Karjalan ja suomen itämurteiden vanhasta yhteydestä ja kontakteista kertoo suomen *tsk*- ja karjalan *čk*-sanojen varsin suuri leksikaalinen ja rakenteellinen yhtäläisyys. Leskinen on ylipäättäänkin havainnut karjalan ja suomen itämurteiden deskriptiivis-onomatopoeettisen sanaston välillä suurta vastaavuutta (1993: 92). Myös *tsk*- ~ *čk*-sanaston sanahahmot ja morfologiset tyypit (johdosmuotit) ovat suomessa ja karjalassa paljolti yhteisiä. Suomen murteiden *tsk*-sanoissa on sanaluokkaan kytkeytyviä levikkieroja, mitä puolestaan karjalan *čk*-sanoissa ei ole.

Karjalan kielessä *čk*-venäläislainojen merkitykset ovat säilyneet venäjän kielen jatkuvan kontaktin tuella paremmin alkuperäisinä kuin suomessa. Suomessa taas *tsk*-sanoille on ominaista suurempi monimerkityksisyys. Lainasanan ja ekspressiivisanan tapausittainen tulkinnanvaraisuus on johtanut käsittelyssä pohdintaan sanojen polysemiasta ja homonymiasta. Alueellisesti erottuu etenkin Pohjois-Karjalan *tsk*-substantiivien runsas merkitysvariaatio ja erilaiset merkityksenkehitykset, mihin on syyksi esitetty Pohjois-Karjalan alueen ja murteen historiaa. Tämän Suomeen katkotta

1600-luvulta lähtien kuuluneen vanhan karjalaisalueen kontaktit venäjän kieleen ovat vuosisatojen mittaan jääneet vähäisemmiksi kuin kaakkoismurteiden.

tsk:n toisen päälevikkialueen muodostavat Itä-Kannaksen murteet ovat muita kaakkoismurteita ”(muinai)karjalaisempia”.³⁰ Tämä Kannaksen Laatokan-puoleinen, alkuaan karjalankielinen osa on kielellisesti suomalaistunut vasta varsin myöhään, kuten Pohjois-Karjalakin, sen jälkeen kun ne siirtyivät Stolbovan vuoden 1617 rauhassa Ruotsille ja alkoivat saada uutta väestöä lännestä. Itä-Kannaksen murteet liittyvät alkuperäisestä itäisestä karjalaiskytköksestään huolimatta vahvasti myös länsipuolella puhuttuihin savolaismurteisiin eli Pohjois-Karjalan murteeseen ja Etelä-Savossa Savonlinnan seudun murteisiin, miltä suunnalta on siirtynyt väestöä itään päin 1600-luvulla. Sitä ennen Pohjois-Karjalasta ja Itä-Kannakselta oli muuttanut joukoittain pois alkuperäistä ortodoksista, karjalankielistä väestöä Venäjän puolelle.

Tämä artikkeli on avannut näkymiä itäisen suomen murreseuran erityispiirteisiin ja historialliseen taustaan yhden fonologisen ilmiön kautta tarkasteltuna. Tarkastelu on näyttänyt, että suomen kielen fonotaksissa voi olla murteittaisia eroja ja että erojen syynä voivat olla kielikontaktit. Artikkelissa on havainnollistettu, miten yksittäinen fonologinen piirre ja sen sisältävä sanasto voi heijastaa alueen asutus- ja kielihistoriaa ja varhempia kielikontakteja. Karjala on vuosisatojen ajan ollut merkittävä lähikieli ja tietyillä murrealueilla myös kontaktikieli suomelle.

Lähteet

- ANDERSSON, SAMUEL – SAYEED, OLIVER – VAUX, BERT 2017: *The phonology of language contact*. Oxford Handbooks Online. <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199935345.013.55>.
- BUBRIH, D. V. – BELJAKOV, A. A. – PUNŽINA, A. V. 1997: *Karjalan kielen murrekartasto*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 97. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, lisätty ja ajanmukaistettu painos. Helsinki: Otava.
- HÄKKINEN, KAISA 1983: Suomen kielen äännerakenteen ominaispiirteistä. – Auli Hakulinen & Pentti Leino (toim.), *Nykysuomen rakenne ja kehitys* 1 s. 39–56. Tietolipas 93. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1990: *Mistä sanat tulevat? Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ISK = HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 950. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, ERKKI 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. Universitas 4. Porvoo: WSOY.
- ITKONEN, TERHO 1981: Zur Geschichte der *ts*-Verbindung in den westfinnischen Dialekten. – Heikki Leskinen (toim.), *Heutige Wege der finnischen Dialektologie* s. 11–28. Studia Fennica 24. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

30. SMS nimittää tätä murrealuetta keskikarjalaiseksi (”KesK”): se sijoittuu Pohjois-Karjalan (eli itäisen savolaismurteiden) ja Etelä-Karjalan (eli Länsi-Kannaksen kaakkoismurteiden) väliin.

- 1983: Välikatsaus suomen kielen juuriin. – *Virittäjä* 87 (3) s. 190–228, 349–386.
- 1987: Erään vokaalivyöhyden selvittelyä. – *Virittäjä* 91 (2) s. 164–208.
- JARVA, VESA 1999: *tytinä* 'aladobi' -sanana motivaatiosta. – *Sananjalka* 41 s. 107–124.
- 2003: *Venäläisperäisyys ja ekspressiivisyys suomen murteiden sanastossa*. Jyväskylä Studies in Humanities 5. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- JUSSILA, RAIMO 1993: *Näkökulmia suomen murteiden ja yleiskielen sanastoon*. Lisensiaatintyö. Jyväskylän yliopisto.
- JÄÄSKELÄINEN, ANNI 2013: *Todisteena äänen kuva. Suomen kielen imitatiivikonstruktiot*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-8860-5>.
- 2015: Suomen äännesymboliikkaa imitatiivien kautta tarkasteltuna. – *Virittäjä* 119 (4) s. 464–497.
- KALLIO, PETRI 2007: *Kantasuomen konsonanttihistoriaa*. – Jussi Ylikoski & Ante Aikio (toim.), *Sámit, sánit, sánehámit. Riepmočála Pekka Sammallahti miessemánu 21. beaivve 2007* s. 229–249. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 2019: *Muinaiskarjalan uralilainen tausta*. https://www.academia.edu/37709596/Muinaiskarjalan_uralilainen_tausta (12.8.2020).
- Karjalan kielen sanakirjan hakusanaluettelo*. <https://kaino.kotus.fi/sanat/kkss/>.
- Karjalan kielen verkkosanakirja*. https://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/kks_etusivu.cgi.
- KARLSSON, FRED 1983: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo: WSOY.
- KETTUNEN, LAURI 1922: *Löunavepsa häälik-ajalugu I. Konsonandid. II. Vokaalid*. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B II,2, B III,4. Tartu.
- 1940: *Suomen murteet III A. Murrekartasto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 188. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KIM, JEONGDO 2019: *Hulisemisesta hulinaksi. Onomatopoeettisuuden haalistuminen suomen fonesteemisten substantiivien valossa*. Helsinki: Helsingin yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5433-0>.
- KKS = *Karjalan kielen sanakirja* 1–6. Päätoimittajat Pertti Virtaranta & Raija Koponen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 1–6. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25. Helsinki 1968, 1974, 1983, 1993, 1997, 2005. [Verkossa: ks. Karjalan kielen verkkosanakirja.]
- KOIVISTO, VESA 2013: *Suomen sanojen rakenne*. Suomi 202. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2018: Border Karelian dialects. A diffuse variety of Karelian. – Marjatta Palander, Helka Riionheimo & Vesa Koivisto (toim.), *On the border of language and dialect* s. 56–84. *Studia Fennica Linguistica* 21. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KS = *Kielitoimiston sanakirja*. Kolmas, uudistettu painos. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 170. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus 2012. www.kielitoimiston-sanakirja.fi.
- KULONEN, ULLA-MAIJA 2010: *Fonesteemit ja sananmuodostus. Suomen kontinuaatiivisten U-verbijohdosten historiaa*. Suomi 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KUUJO, ERKKI 1963: *Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämisseätiö.
- LAANEST, ARVO 1980: *Muinaiskarjalan fonologia ja morfologiaa piirteitä*. – Osmo Ikola (toim.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum V: VI* s. 152–157. Turku.
- 1986: *Isuri keele ajalooline foneetika ja morfoloogia*. Tallinn.
- LEHTINEN, TAPANI 2007: *Kielen vuosituhat. Suomen kielen kehitys kantauralista varhais-suomeen*. Tietolipas 215. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LESKINEN, HEIKKI 1963: *Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I: konsonantit*. Suoma-

- laisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 275. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1964: Suomen itämurteet keskiajan ja uuden ajan taitteessa. – *Virittäjä* 68 (2) s. 97–115.
- 1980: Suomalais-karjalainen sanasto Euroopan kielikartaston näkökulmasta. – Osmo Ikola (toim.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum III* s. 247–257. Turku: Suomen Kielen Seura.
- 1987: Pohjois-Karjalan murteet. Silkkää savoa vai katoavaa karjalaa. – *Carelia rediviva. Juhlakirja professori Heikki Kirkiselle* 22. 9. 1987 s. 77–96. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- 1993: Quantitative Untersuchung der expressiven Lexik im Finnischen und seinen nächstverwandten Sprachen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 51 s. 87–124.
- 1998: Karjala ja karjalaiset kielentutkimuksen näkökulmasta. – Pekka Nevalainen & Hannes Sihvo (toim.), *Karjala. Historia, kansa, kulttuuri* s. 352–382. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MIELIKÄINEN, AILA 1981: *Etelä-Savon murteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 375. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2008: Savon murteet ja savolaismurteet. Vääntämistä ja retoriikkaa. – Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa* s. 60–107. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1192. Savon historia VII. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MIKONE, EVE 2002: *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 879. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NIGOL, S. 1957: Afrikaadid Hargla murrakus. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat III* s. 82–102.
- OJANSUU, HEIKKI 1918: *Karjala-aunuksen äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 162. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ONIKKI-RANTAJÄÄSKÖ, TIINA 2001: *Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 817. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PALANDER, MARJATTA 1996: *Vaihtelu Savonlinnan seudun välimurteissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 648. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PALOMÄKI, ULLA 1998: *Dentaalisen affrikaatan perilliset suomen murteissa. Kielikontakteihin perustuva selitysmalli*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 59. Turku: Turun yliopisto.
- PAUNONEN, HEIKKI – PAUNONEN, MARJATTA 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suursanakirja*. Helsinki: WSOY.
- PLÖGER, ANGELA 1973: *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 8. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- 1977: Russische Lehnwörter im südostfinnischen Dialekt. – *In Korrespondenzen. Festschrift für Dietrich Gerhardt* s. 312–331. Marburg: Wilhelm Schmitz.
- POSTI, LAURI 1951: Suomen murteiden äännehistorian kysymyksiä. – *Virittäjä* 55 s. 407–416.
- Raja-Karjalan korpus = KOTIMAISTEN KIELTEN KESKUS – PALANDER, MARJATTA – KOIVISTO, VESA – RIIONHEIMO, HELKA 2018: *Raja-Karjalan korpuksen ladattava versio [puhekorpus]*. Kielipankki. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:lb-2017121322>.
- RAPOLA, MARTTI 1966: *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RUOPPILA, VEIKKO 1937: Kaakkois-Suomen murteista. – *Virittäjä* 41 (1) s. 58–71.
- 1954: Kreikanuskoisten kirkollista sanastoa. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 34 s. 149–166. Helsinki.
- 1955: *Äyrämöismurteiden äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 245. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- 1958: *Unto Seppäsen tyylistä*. Suomi 108: 1. Helsinki.
- 1986: *Venäläisperäistä sanastoa suomen murteissa*. Suomi 136. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RYTKÖNEN, AHTI 1940a: *Eräiden itämerensuomen tm-sanojen historiaa*. Jyväskylä: Gummerus.
- 1940b: Eräitä venäläisperäisiltä näyttäviä murteitamme aineksia. – *Virittäjä* 44 (1) s. 64–76.
- RÄISÄNEN, ALPO 1998: *Kainuun murteiden äännehistoria II. Konsonantisto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 699. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SAARIKIVI, JANNE 2009: Itämerensuomalais-slaavilaisten kontaktien tutkimuksen nykytilasta. – Jussi Ylikoski (toim.), *The quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society* s. 109–160. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 258. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SAARIKIVI, JANNE – GRÜNTAL, RIHO 2005: Itämerensuomalaisten kielten uralilainen tausta. – Johanna Vaattovaara, Hanna Lappalainen, Riho Grünthal & Toni Suutari (toim.), *Muuttuva muoto. Kirjoituksia Tapani Lehtisen 60-vuotispäivän kunniaksi* s. 111–146. Kieli 16. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- SALMINEN, TAPANI 1998: Pohjoisten itämerensuomalaisten kielten luokittelun ongelmia. – Riho Grünthal & Johanna Laakso (toim.), *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii* 16. V. 1998 s. 390–406. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SALOHEIMO, VEIJO 1973: Kyläkunnittainen muutto Tverin Karjalaan ennen vuotta 1651. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 53 s. 43–54. Helsinki.
- 2010: *Entisen esivallan alle uusille asuinsijoille. Ortodoksikarjalaisten ja inkeroisten pois-muutto 1500- ja 1600-luvuilla*. Joensuu: Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys.
- SAMMALLAHTI, PEKKA 1988: Historical phonology of the Uralic languages with special reference to Samoyed, Ugric, and Permic. – D. Sinor (toim.), *The Uralic languages. Description, history, and foreign influences* s. 478–554. Leiden: Brill.
- SARHIMAA, ANNELI 1995: Karjalan kansat ja kielet kontakteissa. – *Virittäjä* 99 (2) s. 191–223.
- SETÄLÄ, E. N. 1899: *Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja* 1–8. [Sana-artikkelit *a–kurvottaa*.] Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus & Valtion painatuskeskus 1985–2008. <https://kaino.kotus.fi/sms/> [sana-artikkelit *a–mnää*] (10.6.2021).
- SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.
- SUOMI, KARI – TOIVANEN, JUHANI – YLITALO, RIIKKA 2006: *Fonetiikan ja suomen äänneopin perusteet*. Tampere: Gaudeamus.
- TAVI, SUSANNA 2018: Rajakarjalaismurteiden kielikontaktit venäläiskopioiden taajuuden ja fonologian valossa. – *Lähivörtlusi. Lähivertailuja* 28 s. 316–356. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing.
- TOIVONEN, Y. H. 1932: Kantasuomen *tts : ŧts (ts), *ts ~ s. – *Virittäjä* 36 (2) s. 145–150.
- TUNKELO, E. A. 1939: Vienalaismurteiden aktiivin II partisiipin tunnuksesta. Lisiä suomen ja karjalan II partisiipin historiaan. II. – *Societas Scientiarum Fennica Årsbok. Vuosikirja XVII B n:o 5*. Helsinki.
- 1946: *Vepsän kielen äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 228. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- TURUNEN, AIMO 1946: *Lyydiläismurteiden äännehistoria I. Konsonantit*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 89. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 1959: *Itäisten savolaismurteiden äännehistoria*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimi-

- tuksia 253. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1965: Suojärven murre. – Lauri Pelkonen (toim.), *Suojärvi I* s. 21–38. Kajaani: Suo-Säätiö.
- 1982: Raja-Karjalan murteet. – Yrjö-Pekka Mäkinen & Ilmari Lehmusvaara (toim.), *Karjala 2. Karjalan maisema ja luonto* s. 65–89. Hämeenlinna: Arvi A. Karisto.
- 1988: Venäläisperäiset sanat ja niiden merkityksen kehitys Pohjois-Karjalan murteessa. – *Virittäjä* 92 (1) s. 109–119.
- UUSITUPA, MILLA – KOIVISTO, VESA 2020: Monikielinen Raja-Karjala. – Leena Kolehmainen, Helka Riionheimo & Milla Uusitupa (toim.), *Ääniä idästä. Näkökulmia Itä-Suomen monikielisyyteen* s. 143–190. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1461. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- UUSITUPA, MILLA – KOIVISTO, VESA – PALANDER, MARJATTA 2017: Raja-Karjalan murteet ja raja-alueiden kielimuotojen nimitykset. – *Virittäjä* 121 (1) s. 67–106.
- ZAICEVA, NINA 2010: *Uz' vepsä-venälaine vajehnik*. Petroskoi: Periodika.

Traces of Karelian in Finnish: the consonant cluster *tsk* in Finnish dialects

The article deals with the consonant cluster *tsk* in the vocabulary of certain dialects of Finnish. This cluster only appears in a restricted area where eastern Finnish dialects are spoken, principally south-eastern dialects and eastern Savo dialects (i.e. dialects of North Karelia). In the Karelian language, the equivalent of *tsk* is the consonant cluster *čk*. The material of this study is collected from dialectal dictionaries of Finnish and Karelian. The article examines phonological contact influence and its realisation in the vocabulary of eastern Finnish dialects.

The greatest number of *tsk*-words is found in the eastern part of the south-eastern dialectal region and in North Karelia. This areal distribution is connected to the history of the neighbouring Karelian language, which in the 17th century was spoken across a larger area of Finland than in later centuries.

Finnish contact with Karelian has led to much phonological influence between the two languages. The Karelian consonant cluster *čk* has changed into *tsk* in Finnish. In Finnish dialects, however, the consonant cluster *ts* (part of *tsk*) is still relatively rare.

The consonant cluster *tsk* ~ *čk* exists in two lexical subgroups: Russian loan words (nouns) and expressive vocabulary (verbs and nouns). In this article, the *tsk*-vocabulary of Finnish is compared to the *čk*-vocabulary of Karelian. The comparison shows significant similarities between the materials of eastern Finnish dialects and Karelian. However, in Finnish, ever diminishing contact with Russian has transformed the use and semantics of Russian loan words featuring *tsk*.

Karjalan jälkiä suomessa: konsonanttiyhtymä *tsk* suomen murteissa

Artikkeli tarkastelee konsonanttiyhtymän *tsk* esiintymistä suomen murteiden sanastossa. Tätä foneemiyhtymää on tavattu ainoastaan osassa suomen itämurteita: kaakkoismurteissa sekä Pohjois-Karjalassa puhutuissa itäisissä savolaismurteissa. Artikkelissa verrataan *tsk*-yhtymää karjalan kielen konsonanttiyhtymään *čk*. Tutkimusaineisto on peräisin suomen ja karjalan murrenankirjoista ja -arkistoista.

Runsaiten *tsk*-sanastoa on esiintynyt kaakkoismurteissa Itä-Kannaksella sekä Pohjois-Karjalassa, jotka muodostavat sen ydinlevikkialueen. *tsk*:n esiintymistä näissä tietyissä suomen murteissa selittää sen historiallinen yhteys karjalan kieleen. Vielä 1600-luvulla karjalaa on Suomen alueella puhuttu selvästi laajemmalla alalla kuin myöhemmin vuosisatoina. Kun suomi ja karjala ovat tulleet keskenään kontaktiin, karjalan kielen *čk* on mukautunut suomen sanastossa *tsk*:ksi. Tarkasteltava ilmiö edustaa kahden tason kontaktivaikutusta: fonologista ja leksikaalista. Yhtymän *tsk* sisältämä konsonanttiyhtymä *ts*, joka esiintyy kirjakielessäkin, on sen sijaan tässä asussa suomen murteissa varsin suppea-alainen.

Konsonanttiyhtymää *tsk* ~ *čk* tavataan kahdessa sanaryhmässä: venäläislainoissa (jotka ovat substantiiveja) ja ekspressiivisanastossa (verbejä ja substantiiveja). Yhtymä *tsk* on historiallisessa yhteydessä karjalan *čk*-yhtymään. Artikkelissa vertaillaan *tsk*-sanastoa karjalan *čk*-sanastoon. Ne edustavat paljolti yhteisiä sanarakennetyyppejä, ja samoja leksemejäkin on varsin paljon. Ekspressiivinen *tsk*- ~ *čk*-sanasto on mukana myös äänneistöltään varioivissa sanasarjoissa. Vaikka *čk* palautuu foneemiyhtymänä aina muinaiskarjalaan ja varhemmaksikin, on tässä artikkelissa tarkasteltu *tsk*- ~ *čk*-sanasto kuitenkin valtaosaltaan muinaiskarjalan aikatasoa nuorempaa.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@helsinki.fi

Kirjoittaja on dosentti Helsingin ja Itä-Suomen yliopistoissa.